

AKADEMIK Prof. Dr. AVDO SUĆESKA

**PRAVNO-HISTORIJSKE
STUDIJE**

Istorijski korijeni genocida nad Bošnjacima¹

Avdo Sućeska

Sažetak

Istorijski korijeni genocida nad Bošnjacima nalaze se u ponašanju Austrije, Venecije i Rusije prema muslimanima, posebno Bošnjacima, u ratovima sa osmanskim državom. Za razliku od osmanske muslimanske države u kojoj je važio princip iz Kur'ana „La ikrahe fi-d-dini“ (nema prisile u vjeri) hrišćanske države primjenjivale su srednjevjekovno pravilo „Cuius regio, illius religio“ (čija je zemlja /država/ toga i vjera). Polazeći od tog pravila hrišćanske države su uništavale muslimane ukoliko su oni odbijali da prihvate hrišćansku religiju. To je naročito došlo do izražaja u toku tzv. Velikog rata (1683–1699. godine) kada su mnogi muslimani, a naročito Bošnjaci poubijani, a mnogi, naročito zarobljene žene i djeca, silom pokrštavani. Ta praksa postojala je sve do rata između Austrije i Osmanskog carstva (1788–1790), kada je prosvjećen austrijski car Josip II Bošnjacima, ukoliko ostanu mirni, obećao ličnu i imovinsku sigurnost i prvi put ravnopravnost islama sa drugim vjeroispovijestima, pa čak i plaćanje vjerskih službenika iz državne blagajne. Time genocid nad Bošnjacima nije prestao, jer tu sramnu ulogu preuzimaju susjedi Bošnjaka: Srbi i Crnogorci, koji sve do današnjeg dana na najsvirepiji način vrše genocid nad Bošnjacima, nezapamćen u ljudskoj istoriji.

¹ Rad je prije izlaska iz štampe ovog broja *Priloga za orijentalnu filologiju* objavljen kao poglavlje u knjizi: Avdo Sućeska, *Bošnjaci u Osmanskoj državi*, Vijeće Kongresa bosansko-muslimanskih intelektualaca, Sarajevo, 1995.

Istorijski korijeni genocida nad Bošnjacima (Muslimanima) nalaze se u dalekoj prošlosti koja započinje osvajanjem balkanskih zemalja od strane Turaka Osmanlija. Osvajački poduhvati Osmanlija bili su nošeni idejom uspostave vlasti jedne islamske države na osnovama šerijata, po kome je Kur'anom zabranjeno nasilno prevjeravanje (La ikrahe fi-d-dini). To znači da su Osmanlije, prilikom svojih osvajanja, koja su kao i sva osvajanja u istoriji bila praćena žestokim okršajima, pogibijama ratnika, pljačkanjem, zarobljavanjem i odvođenjem u ropstvo jednog broja zatečenog stanovništva, uspostavom mira garantovali pokorenou hrišćanskom stanovništvu ličnu i imovinsku sigurnost i slobodu vjeroispovijesti.

Sasvim suprotno ponašale su se evropske hrišćanske sile (Austrija, Mletačka i dr.) kad im se pružila prilika da krenu u protivofanzivu osobito poslije poraza Osmanlija pod Bečom 1683, čiji je rezultat bio istjerivanje Osmanlija iz srednje Evrope.

Pošto su hrišćanski saveznici u ratu sa osmanskou muslimanskom državou primjenjivali pravilo „Cuius regio, illius religio“ (čija je zemlja /država/, onog je i vjera) žestoka ofanziva hrišćanskih saveznika bila je nošena idejou osvete i zatiranjem svega što je na prostorima kojim su zagospodarili podsjećalo na islam i muslimane. Tada je istrebljenje muslimana radikalno sprovedeno, bilo njihovim fizičkim uništenjem ili prevođenjem u hrišćansku vjeru. To je došlo do snažnog izražaja i u odnosima hrišćanskih saveznika prema Bošnjacima koji su u toku tzv. Velikog rata (1683–1699) podnijeli ogromne lične i materijalne žrtve.

O prilikama u Bosni u to vrijeme nalaze se važni podaci u Hronikama domaćih hroničara i ljetopisaca² kao i u osmanskim službenim i drugim dokumentima. Izvjestan broj podataka nalazi se u sačuvanim fragmentima sidžila kadije iz Jajca (1692–1694),³ zatim u jednom tzv. saky sidžilu iz posljednjih decenija XVII stoljeća, koji se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu,⁴ a najviše podataka sadrži

² Jelenić J.: „Ljetopis fra Nikole Lašvanina“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (GZM)* za godinu 1914/1915, Sarajevo 1916. Novo izdanje Fra Nikole Lašvanina, *Ljetopis*, IRO „Veselin Masleša“, Sarajevo 1981; Stojanović Lj.: „Srpski rodoslovi i ljetopisi“, *Glasnik SUD*, knj. 53, Beograd 1883.

³ Truhelka Ć.: „Pabirci iz jednog jajačkog sidžila“, *GZM*, XXX, Sarajevo, 1918, str. 157–176.

⁴ Saky sidžil br. 131 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu (GHBb). Podatke iz

Kodeks (Zbornik isprava) koji se nalazi u biblioteci Türk Tarih Kurumu u Ankari.⁵ Na taj izvor prvi je u nauci skrenuo pažnju Halil Inaldžik u svome radu „Saray Bosna şeriye Sicillerine göre Viyana bozgunundan sonraki harb yıllarında Bosna“.⁶ Inaldžik je u ovom radu objavio najkarakterističnije detalje koji pružaju potresnu sliku jednog stanja u kome se našlo stanovništvo Bosne poslije porobljavanja i spaljivanja Sarajeva od strane princa Eugena Savojskog (1697). Inaldžik se nije osvrtao na porijeklo i prirodu spomenutog istorijskog izvora. To je prije nekoliko godina učinio Alija Bejtić u svojoj raspravi „Sarajlija Abdulah Drnišlija i njegov zbornik bosanskih memorijala 1672–1719“.⁷ Minucioznom analizom ovog rukopisa, Bejtić je utvrdio da to nije kadijski sidžil kako se do tada pogrešno mislilo, već da je riječ o jednom kodeksu koji najvećim dijelom sadrži memorijalne isprave (arz, arzuhal, ilam i dr.) iz Bosne, koje je sakupio, a neke i lično pisao, učeni Sarajlija Abdulah Drnišlija, koji je u to vrijeme obavljao razne funkcije, a najčešće je bio muderis, kadija, mufetiš i dr. u Bosni.

Bosanski pašaluk je već od svog postanka (1580) imao karakter krajine (serhat). Kao takvom njemu je bilo namijenjeno posebno mjesto u Carstvu. Skoro svo njegovo odraslo muško stanovništvo, na ovaj ili onaj način, bilo je angažovano u vojnim akcijama Osmanlija.⁸ Bosna je

tog sidžila koristio je u svom radu Sokolović O.: „Prilike u Bosni podkraj XVII stoljeća (prilog građi za povijest Bosne i Hercegovine)“, Sarajevo 1943.

⁵ Fotokopije i prijevod tog izvora na naš jezik nalaze se u Akademiji nauka i umjetnosti BiH (ANUBiH). Najviše ga je do sada u svojim radovima koristio Alija Bejtić: „Pjesnik Sabit Alaaddin Užićanin kao sarajevski kadija i bosanski munla“, *Anali GHBb*, knj. II-III, Sarajevo 1974, str. 3–20; „Iz Drnišlijin Zbornika bosanskih memorijala 1672–1719“, *Anali GHBb*, knj. IV, Sarajevo 1976, str. 177–186; „Sarajlija Abdulah Drnišlija i njegov Zbornik bosanskih memorijala 1672–1719“, *Radovi ANUBiH*, knj. LX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo 1977, str. 201–241; „Srednjevjekovni grad Hodidjed bio je na Vratniku u Sarajevu“, *Radovi ANUBiH*, knj. LXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 20, Sarajevo 1979, str. 107–148.

⁶ Inalcik H.: „Saray Bosna şeriye sicillerine göre Viyana bozgunundan sonraki harb yıllarında Bosna“, *Tarih vesikalar*, Sayı: 9, Cilt II, str. 178–187, Sayı: 11, Cilt. II, str. 372–384.

⁷ Upor. Bejtić A. „Sarajlija Abdulah Drnišlija...“, str. 202–205.

⁸ Opširnije o tome vid. Sućeska A.: *Ajani (prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka)*, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1965, str. 181–222; Vasić M.: *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967.

davala najveći broj graničara i članova tvrđavskih posada u Mađarskoj, Slavoniji, Lici i Dalmaciji. Evlija Čelebija u svojoj Seyahatnami bilježi da se „čak svi ratnici na krajini (serhat) ejaleta Budima, Egre, Kanjiže i Bosne u svih sedam stotina i šezdeset pograničnih tvrđava regrutuju iz serhata Bosne. Oni dan-noć vode bojeve, čarkanja, ratove i bitke s neprijateljima na sve strane“.⁹ Sigurno je, prema tome, da je u pohodu Kara Mustafa-paše na Beč učestvovao veliki broj Bošnjaka, kao spahije, janjičari, sekbani i dr. Mnogi su pod Bečom izginuli, ili bili zarobljeni, a još većim stradanjima izloženi u žestokoj ofanzivi saveznika u godinama poslije poraza Turaka pod Bečom. Iako saveznici u svojoj ofanzivi nisu imali onakve sjajne uspjehe prema Bosni kao u Srbiji, Makedoniji, Kosovu i dr., njihov pritisak se osjećao i u Bosni, i to na svim njenim granicama,¹⁰ a njegova je težina postajala tim veća što je takvom ofanzivom saveznika Bosna bila opkoljena sa svih strana i takoreći odsječena od Istambula. Time je njeno stanovništvo bilo potpuno prepušteno samo sebi – da se samo brani, snabdijeva i održava goli život. Ta okolnost, zatim činjenica da je najveći broj borbenog ljudstva iz Bosne stradao na prostranim ratištima u Mađarskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Srbiji i dr., kao i činjenica da je nekoliko godina prije prodora Savojskog u Sarajevo u Bosni harala suša, glad i kuga, čemu su se pridružili razbojništva i nemilosrdna pljačka od strane hajduka,¹¹ stavili su stanovništvo Bosne pred najteže iskušenje u njegovoj istoriji. Potresnu sliku toga stanja snažno je izrazio domaći ljetopisac Lašvanin. Opisujući prilike u Bosni u 1690-oj godini, Lašvanin, između ostalog, navodi da u vrijeme kada je Bosnom upravljao vezir Husejin-paša (1687/90) pomori oganj (vrućica, groznica) u proljeće ljude gore nego kuga, zatim iste godine pade snijeg i mraz na žito i tada nastade glad kakvu do tada niko nije zapamtio, te pomrije mnogo naroda od gladi. U isto vrijeme, mnogo je naroda bježalo pred carskom vojskom od Save, navodi dalje Lašvanin, te kud god bi se naišlo ležahu mrtvaci, koje niko nije imao da zakopava, a ljudi su jeli resu ljeskovu, koru od drveta, vinovu lozu, pse i mačke, u Sarajevu izjedoše djeca mrtvu mater, u Banjaluci koga bi god objesili, po noći bi

⁹ Evlija Čelebi, *Putopis* (odlomci o jugoslovenskim zemljama, prevod, uvod i komentar napisao H. Šabanović), Svjetlost, Sarajevo 1967, str. 122.

¹⁰ Upor. Bašagić S.: *Kratka uputa u prošlost BiH*, Sarajevo 1900, str. 79–88; Prelog M.: *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladavine*, I dio (1463–1739), str. 103–115.

¹¹ Upor. Sokolović, n. d., 3–6, 11–30.

ga gladni ljudi izjeli. U isto vrijeme paša je sjekao i vješao uskoke i raju, koga bi god pred njega doveli. I te bi ljudi mrtvace sve pojeli.¹² Slične podatke o strašnim prilikama u Bosni u to doba zabilježili su i neki drugi savremenici. Tako je jedan Dubrovčanin zapisao da u Sarajevu i Konjicu vlada nezapamćena glad, da su ljudi zbog gladi pobili i pojeli sve pse, da je u Sarajevu obješen jedan čovjek, a po noći leš skinut i pojeden.¹³ Jedan drugi domaći ljetopisac navodi da te godine jedom ljudi pasje meso, konjsko i ljudsko.¹⁴

Sličnu sliku o teškim prilikama u Bosni toga vremena nalazimo i u osmansko-turskim izvorima, na prvom mjestu u predstavkama (arz, mahzar, ilam) iz Bosne, koje se nalaze u Zborniku bosanskih memorijala Abdulaha Drnišlije. U tom pogledu su naročito važne predstavke i izvještaji koji su slati u vrijeme kada su Bosnom upravljali veziri: Prištinali Topal Husejin-paša (1687/90), Arap Girli Džafer-paša (1690/91), Korčali Mehmed-paša (1691/97), Šapčanin (Bugurdelenli) Sari Ahmed-paša (1697/98) i dr. Podaci iz tih dokumenata potpuno se slažu sa podacima citiranih domaćih hroničara i ljetopisaca. U više takvih predavki i izvještaja, koje su stanovnici Sarajeva i cijele Bosne upućivali sultanu u devetoj i desetoj deceniji XVII stoljeća, sa gorčinom, bolom i neizmjernim strahom isticano je da je vilajet Bosnu neprijatelj opkolio sa svih strana, da je najveći broj kasaba i sela popaljen i porušen, njihovo stanovništvo u velikom broju pobijeno, ili opljačkano, a jedan broj odveden u ropstvo. Uz to, već nekoliko godina, počev od 1690. zemlja je zahvaćena sušom i nerodicom. Usljed toga je zavládala neviđena glad i siromaštvo, pa su mnogi prisiljeni da jedu svakojake lešine i druge nečiste stvari. Veći broj boraca iz svih društvenih slojeva muslimanskog stanovništva u ratu, koji se oduljio, izginuo je, a mnogi su pomrli od kuge i gladi, tako da u Bosni nema više ljudi sposobnih za borbu.¹⁵

Opustošenost zemlje, desetkovanje njenog za borbu sposobnog stanovništva, kao i stalni pritisak hrišćanske savezničke vojske na glavne strateške punktove na neposrednim granicama Bosne (Bihać,

¹² Upor. Lašvanin, *Ljetopis*, str. 164.

¹³ Stanojević G.: *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd 1970, str. 421.

¹⁴ Stojanović Lj.: *Zapisi i natpisi*, knj. III, str. 179–180, br. 5712.

¹⁵ ANUBiH, *Kodeks A. Drnišlije*, (tzv. sarajevski sidžil iz Türk Tarih Kurumu, Ankara, u prijevodu Abdulaha Polimca) str. 52–55.

Gabela, Livno, Brod, Zvornik) ulivali su strah i nespokojstvo cjelokupnom, naročito muslimanskom stanovništvu Bosne. U prvih nekoliko godina trajanja velikog rata, tačnije negdje do 1690, Bošnjaci su pokazali veliku požrtvovanost u fizičkom i materijalnom angažovanju na svim frontovima i u svim borbama koje su vođene poslije poraza Turaka pod Bečom. Te kao i nekoliko narednih godina, u vrijeme kada je u Bosni bio namjesnik Topal Husejin-paša, učinjen je izgleda posljednji veliki napor u mobilizaciji ljudstva i materijalnih sredstava za pružanje otpora napadačima neposredno na granicama Bosne (Zvornik, Novi i dr.),¹⁶ pri čemu su spomenuti vezir i njegovi službenici činili različite zloupotrebe i nasilje prema cjelokupnom domaćem stanovništvu. To saznajemo iz jednog fermana izdatog 1690. godine, koji je zabilježen u spomenutom saky sidžilu, a koji je izdat na osnovu žalbe (mahzar) stanovnika Sarajeva. U tom fermandu, između ostalog, stoji da je nakon što je u Sarajevo stigao vezir Husejin-paša, sarajevski muteselim Džafer ubrao od stanovništva sarajevskog kadiluka trideset kesa akči, a od samog grada Sarajeva pod nazivom „seymen akče“ svakog mjeseca, osim novca iz državne blagajne, još petnaest jukova (tovara), zatim od bogatijih stanovnika 80.000 akči pod nazivom „zi kudret akče“, dalje oko 100.000 tovara na ime ostavštine, nadalje 200.000 grla goveda itd.¹⁷ Napominjemo da je za vrijeme Topal Husejin-paše u Bosni kovan bakreni novac „mangure“, a to je, navodno, činjeno stoga da bi se u nedostatku novca, koji nije stizao iz Istambula, obezbijedile plate vojnicima koji su učestvovali u odbrani nekih tvrđava na granicama Bosne. Za kovanje novca Husejin-paša je konfiskovao od stanovništva najveći dio bakrenog posuđa i nakita.¹⁸ Istovremeno je u njegovo vrijeme, kao i u narednim godinama, nedostatak novca za plaće vojnicima namirivan iz vakufskih i maloljetničkih gotovina, koje su na taj način velikim dijelom nestale još prije provale E. Savojskog u Sarajevo, što potvrđuju opet podaci iz spomenutih dokumenata koji se nalaze u Zborniku bosanskih memorijala A. Drnišlije.¹⁹

¹⁶ Isto, str. 44–45, str. 194–196, str. 200–202.

¹⁷ Upor. Sokolović, n. d., str. 14–16.

¹⁸ Isto, str. 8–10, Lašvanin, *Ljetopis*, str. 164.

¹⁹ ANUBiH, Kodeks A. Drnišlije, str. 56–57, str. 69–71. O problemu vakufskih gotovina i njihovoj sudbini u Sarajevu vid. Sućeska A.: „Vakufski krediti u Sarajevu (u svjetlu sidžila sarajevskog kadije iz god. 1564/65/66)“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, II, Sarajevo 1954, str. 343–378.

Kada su skoro bila iscrpljena sva materijalna sredstva, a broj domaćih boraca sposobnih za nošenje oružja opao do najniže granice, u uslovima teških borbi oko Gabele, Livna, Bihaća i dr., Bošnjaci jedini izlaz iz te neizmjereno teško situacije vide u stalnom traženju hitne pomoći ih Istambula. Svi izvještaji i predstavke iz Bosne, koji su slati u Istanbul u godinama neposredno pred osvojenje Sarajeva od strane Savojskog, ispunjeni su molbama za hitnu pomoć. Tako, npr. u jednoj predstavi iz 1693. godine. borci iz Bosne u povodu opasnosti napada neprijatelja na Livno, Bihać i utvrđene gradove na rijeci Savi, mole sultana da se smiluje nemoćnom stanovništvu (ehali) Bosne i najhitnije pošalje novčanu pomoć za mobilizaciju levenda, za nabavku topova i municije, jer ukoliko se to ne učini postoji najozbiljnija opasnost da sve tvrđave u Bosni padnu u ruke neprijatelja, a stanovništvo bude odvedeno u ropstvo.²⁰ Pošto je izložen čitav istorijat materijalnog i fizičkog stradanja stanovništva Bosne i ukazano na mjere koje su preduzimane (među njima i razne rekvizicije čak i uzimanje vakufskog novca i novca malo-ljetnika) za organizovanje odbrane Bosne, u jednoj predstavi iz 1695. godine stoji da je zemlja Bosna opkoljena sa svih strana, a stanovništvo obuzeto neizmjernim strahom, jer nema ni vojnika (asker), ni novca, ni municije, ni hrane, niti bilo čega što je potrebno za borbu i ratovanje. Zato, ako neprijatelj navali, a pomoć iz Istambula na vrijeme ne stigne, stanovnici Bosne će biti pregaženi, a bosanski vilajet okupiran,²¹ itd.

U nekoliko sličnih dokumenata ističe se neposredna opasnost koja prijeti samom Sarajevu. Tako, u jednoj predstavi stanovništva Sarajeva iz 1694. godine, moli se sultan da pruži pomoć ugroženom Sarajevu, pošto njegovo stanovništvo nije u stanju da samo odbrani grad, jer se ranijih godina do kraja iscrpilo slanjem boraca za odbranu Gabele, a osim toga veći broj lica je pomro od raznih elementarnih nepogoda (suše, gladi, kuge i dr.).²² Još jače upozorenje na opasnost od napada na Sarajevo izraženo je u predstavi iz 1696. godine, takoreći neposredno pred ulazak u Sarajevo princa Savojskog. U toj predstavi, između ostalog, stoji da se stanovništvo (ehali) grada Sarajeva i njegove okoline nalazi u velikoj bijedi i većinom je nesposobno za borbu. O tome je

²⁰ ANUBiH, *Kodeks A. Drnišljije*, str. 23–27; str. 44–45, str. 52–55, str. 83–86.

²¹ Isto, str. 194–200.

²² Isto, str. 52–55.

neprijatelj na granici dobro obaviješten i ukoliko bi navalio na grad on bi vrlo lahko pao, jer ne bi imao ko da se neprijatelju uspješno odupre.²³

Da su spomenute slutnje i upozorenja Sarajlija bili sasvim realni i na mjestu pokazao je i Savojski, koji se, pošto je izgleda bio dobro obaviješten o prilikama u Bosni,²⁴ ne mogavši da osvoji Bihać i druge gradove na Bosanskoj krajini uputio dolinom rijeke Bosne da razori i opljačka najslabije branjeni njen punkt, šehar Sarajevo, u oktobru mjesecu 1697. godine. Pojednosti o tom događaju su dovoljno poznate iz literature, pa je nepotrebno na ovom mjestu o tom govoriti. Zadovoljit ćemo se samo isticanjem opšte poznate činjenice da su grenadiri Savojskog za kratko vrijeme svog boravka u Sarajevu potpuno opljačkali njegovo stanovništvo, opustošili i zapalili grad. U tom požaru stradao je i najveći broj sakralnih objekata (džamije, crkve, medrese, tekije i dr.).²⁵ U jednom ilamu upućenom sultanu 1697. godine iz Bosne, s tim u vezi, između ostalog je zapisano da je, pošto je u Bosni opao broj vojnika (asker) a pomoć nije pritekla, neprijatelj u jakom sastavu stalno navaljivao na Bosnu. Neprijateljska armija je bila mnogobrojna, snadbjevena topovima i municijom, pa joj se Bošnjaci nisu mogli oduprijeti, usljed čega su pale tvrđave Doboj i Maglaj, a iza toga spaljena palanka Žepče. Odatle pa sve do Sarajeva neprijateljska vojska je s obje strane svoga kretanja opljačkala i popalila sva sela i kasabe i na koncu osvojila grad Sarajevo i njega potpuno spalila. Jedan broj stanovnika Sarajeva u panici je pobjegao, a starce, bolesne i iznemogle, žene i djecu neprijatelj je odveo u ropstvo. U toku rata, a naročito prilikom osvojenja Sarajeva izginulo je i nestalo na hiljade lica, zemlja je porušena i opustjela, a hrana i sve ostalo opljačkano. Svi stanovnici grada Sarajeva su izjednačeni, pa nema više razlike između bogatih i siromašnih. Glad je velika, zbog čega će veći broj ljudi morati da i dalje jedu lešine.²⁶

Ubrzo poslije prikazanih događaja nastupilo je među zaraćenim stranama primirje koje je, kao što je poznato, okončano potpisivanjem

²³ Isto, str. 96–97.

²⁴ Isto.

²⁵ Upor. Skarić V.: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo 1937, str. 112–113; Fajić Z.: „Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu razorenih za vrijeme provale Eugena Savojskog“, *Anali GHBb*, knj. VII–VIII, Sarajevo 1982, str. 89–108.

²⁶ ANUBiH, *Kodeks Abdulaha Drnišlije*, str. 220–232, str. 270–273.

mira u Sremskim Karlovcima (1699).²⁷ To je Bosni i njenom napaćenom stanovništvu omogućilo privremeni predah i okretanje obnovi razrušene i opljačkane zemlje. Porazi koje su pretrpjele Osmanlije u toku šesnaestogodišnjeg rata najviše su pogodili Bosnu i njeno stanovništvo. Osmanski izvori za stanje u Bosni toga doba upotrebljavaju izraz rasulo (inhilal).²⁸ I zaista, takvo je stanje i bilo, jer je ogroman broj bosanskog stanovništva u toku rata izginuo, veći broj se raselio, a mnogi gradovi i sela razoreni, opljačkani i spaljeni. Jednom riječju, čitav poredak je bio doveden u pitanje, pa se moralo početi o svemu skoro ispočetka.

Uz opisana stradanja i nevolje u kojima se našlo bosansko muslimansko stanovništvo, čiji je znatan broj potpuno istrijebljen, u Mađarskoj, Vojvodini, Slavoniji i Dalmaciji, najteže je Bošnjacima padala opasnost od njihovog prevjeravanja na čijem su udaru naročito bili nemoćni starci, žene i djeca. Na tu opasnost upozoravan je sultan u svim spomenutim mahzarima a naročito u mahzarima iz godine 1695, 1696, 1697, u kojima se između ostalog, ističe: „Mi smo potpuno iscrpljeni, pa bi, ako nam se ne pomogne, neprijatelj ovu sirotinju potpuno pregazio, bezbroj kratkovidih, zatim uglednih, poštenih i čestitih žena i djece podli nevjernik bi preobratio iz najbolje Muhamedove vjere u svoju iskrivljenu vjeru“, ili „Ako ne daj bože bilo sa koje strane neprijatelj navali, sve žene bez zaštite i udovice, siročadi i uopšte narod i sirotinja će biti pregaženi od neprijatelja, a zato će na sudnjem danu odgovarati oni koji ne uslišaju naše molbe i vapaje“.

Potresnu sliku pruža jedan opis stanja u Bosni u periodu velikog rata u mahzaru iz 1712. godine u kome, između ostalog stoji, „kada su udarili na nas, svi naši pogranični krajevi bili su se o sebi zabavili i nisu nam mogli priteći u pomoć. Sve što su muslimani imali imovine, hrane kao i sve ostalo je neprijatelj uništio. Sve džamije, mesdžide i uopšte sve građevine opljačkao i vatrom spalio. Bezbroj muslimana je odveo u ropstvo, od kojih se mnogi još uvijek nalaze u neprijateljskom zarobljeništvu. Što se tiče nemoćne djece i žena, nema tome ni broja koliko su ih preobrati iz Muhamedove vjere i preveli ih u svoju vjeru“.

Istrebljenje muslimana bio je zvaničan, službeni stav (državna politika) kršćanskih sila, koje su bile u sukobu sa osmanskom državom.

²⁷ Opširnije o tome vid. Kovačević E.: *Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, Svjetlost, Sarajevo 1973, str. 15–64.

²⁸ ANUBiH, *Kodeks Abdulaha Drnišlije*, str. 220–232, str. 270–273.

On će se održati sve do posljednjeg rata između Austrije i Turske u XVIII stoljeću, koji je okončan Svištovskim mirom 1791. godine. To je najjasnije došlo do izražaja u povodu banjalučke bitke (1737–1739). Tako je pred upad cesarovaca u Bosnu car Karlo VI, juna 1737, izdao proglas, kojim je pozvao svo hrišćansko stanovništvo da se pridruži njegovim četama, a što se Bošnjaka („Turaka“) tiče garantuje se lična i imovinska sigurnost onima koji budu mirni i dobrovoljno se predaju. Svojinom i imovinom mogu slobodno raspolagati i otići kuda žele. Oni koji bi ostali moraju se pokrstiti, jer im pod Austrijom „zakon svoje vjere mjesta imati ne može“. ²⁹ Suočeni sa prijetnjom egzistencijalnog i duhovnog uništenja i protjerivanja sa svog rodnog tla Bošnjaci su sami bez pomoći centralne vlasti pružili na svim bojištima odlučan otpor, posebno glavnini austrijske vojske koja je operisala pod Banjalukom, ali grad nije uspjela zauzeti već je bila potpuno razbijena 4. VIII 1737. godine. ³⁰

Kao što je naprijed rečeno, Austrija mijenja stav prema Bošnjacima u tzv. Dubičkom ratu (1788–1791). ³¹ Početkom 1788. godine zaratile su Austrija i Rusija sa Osmanskim Carstvom, sa već ranije predviđenim ciljem konačnog osvajanja i podjele njenih evropskih posjeda. Bosna se ponovno našla na udaru, a Bošnjaci opet bili neposredno ugroženi. Pri tome, u proglasu cara Josipa II Bošnjacima se, ukoliko ostanu mirni, obećava lična i imovinska sigurnost i prvi put potpuna ravnopravnost islama sa drugim vjeroispovijestima, pa čak i plaćanje vjerskih službenika iz državne blagajne. ³² Iako su Bošnjaci i u tom ratu pokazali veliku hrabrost i otpor, za dvije godine ratovanja brojno i po opremi nadmoćna austrijska vojska zauzela je, i privremeno zadržala, jedino gradove na granici Dubicu, Novi i Gradišku. Iako je pružila snažan otpor ćesarovima, muslimanska vojska u Dubičkom ratu nije pokazala odlučnost i disciplinu iz Banjalučke bitke. Naprotiv, prema navodima Bašeskiye u

²⁹ Babić Dragoslav, „Proglas cara Karla III (VI) na bosansko pučanstvo od god. 1737.“ *Vjestnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, Zagreb, II/1900, str. 250–252.

³⁰ O tome vid. *Historija naroda Jugoslavije*, II, Zagreb 1959, 1324–1326; Handžić Adem, „Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* V, Sarajevo, 1955.

³¹ O tome vid. *Historija naroda Jugoslavije*, 1329–1331.

³² Isto.

njegovom Ljetopisu³³ i u službenim osmanskim dokumentima,³⁴ jedan broj muslimanskih boraca u odlučnom obračunu sa Austrijancima ponašao se defetistički, a neki su čak i dezertirali. Nije isključeno da je u tome odigrao izvjesnu ulogu i sadržaj Proglasa Josipa II. Slično nešto desit će se i 1878. godine.³⁵

Historical roots of the genocide against the Bosniaks

Summary

Historical roots of the genocide against the Bosniaks can be found in the attitudes of Austria, Venice and Russia to the Muslims, particularly the Bosniaks, during the wars with the Ottoman State. Unlike the Ottoman Muslim State, in which the Koranic principle „La ikrahe fi ddini“ (There is no forcing in faith) was respected, the Christian states applied the medieval principle „Cuius regio, illius religio“ (Religion is of those who are in power). Abiding by that principle, the Christian states destroyed Muslims if they refused to accept Christianity. This was particularly revealed during the so-called Great War (1683–1699) when many a Muslim, Bosniak first of all, was killed; many were captured, women and children particularly, and forcibly christened. That practice existed all the time until the war between Austria and the Ottoman Empire (1788–1790), when the enlightened Emperor Joseph II of Austria promised the Bosniaks, if they were peaceful, their personal security and the security of their property. Thus, for the first time, the equality of Islam with other religions was promised and even salaries for the religious officials from the national treasury. But, this did not stop the genocide against the Bosniaks as the role was taken over by the Bosniaks' neighbours – Serbs and Montenegrins, who have been until the present day committing genocide against the Bosniaks in the cruelest manner, unseen in the history of mankind.

³³ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis*, prevod s turskog, uvod i komentar M. Mujezinović, Sarajevo 1968, 347–372.

³⁴ Başbakanlık Arşivi İstanbul, Muhimme i Maliye defteri iz godine 1789–91 (Kopije i regesta u Akademiji nauka BiH, Sarajevo).

³⁵ Vid. Kreševljaković Hamdija, Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878; vid. još dokumente koje je objavio Berislav Gavranović, u knjizi *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine*, Sarajevo 1973.

Elementi koji su uticali na posebnost Bosne u doba Osmanlijsko-turske vladavine

Avdo Sućeska

Osvajajući naše zemlje u toku XIV i XV stoljeća, Osmanlije su postepeno likvidirali i posljednje elemente domaće državnosti u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, dok su znatno suzili teritorij na kome su postojali elementi hrvatske državnosti u Dalmaciji i Sloveniji. Time su bili pomjereni centri kasnijeg okupljanja pojedinih naših naroda, kao i žarišta borbe za državnost koja će se početi da oblikuje u XIX stoljeću. Razbijajući i uništavajući feudalne države jugoslavenskih naroda, Osmanlije su u osvojenim oblastima uspostavili svoj klasični feudalni sistem i zaveli upravno-teritorijalnu podjelu prema svom državnom rezonu, ne vodeći mnogo računa o ranijem geo-političkom stanju u kakvom su zatekli osvojene oblasti.¹

Posmatrano sa stanovišta njegove feudalne, vojne i upravne organizacije, Osmansko Carstvo je bilo centralistički izgrađena država. Ipak taj centralizam nije bio tako kruto postavljen da bi onemogućavao izvjesne specifičnosti u položaju i razvoju određenih naroda, oblasti i

¹ O tome opširnije u odgovarajućim poglavljima u djelu *Istorija naroda Jugoslavije*, knjiga II, Prosveta Beograd, Beograd 1960.

provincija. Stoga se može slobodno reći, gotovo da nije bilo oblasti u toj državi za koju nisu važile određene specifičnosti, koje će kasnije, u fazi slabljenja i raspadanja klasičnog osmanskog sistema, odigrati značajnu ulogu u oblikovanju određenih pojava u društvenom i političkom životu naroda u pojedinim provincijama na putu njihovog kretanja ka većoj ili manjoj autonomiji. U tim okvirima će se ponegdje pojaviti nacionalno oslobodilački pokreti, koji će se kretati pravcem razbijanja okova osmanskog feudalizma, zbacivanja osmanskog gospodstva i postavljanja temelja slobodnom i samostalnom državnom životu. U tom pogledu, najkarakterističnije primjere kod nas predstavljaju borba Crnogoraca i Srba za stvaranje svojih država u XIX stoljeću.

Crna Gora je već od početka osmanske vlasti imala izrazito autonoman položaj. Poslije neuspjeha Osmanlija da u njoj zavedu svoj klasični timarski sistem, oni su 1514. godine Crnogorcima nametnuli plaćanje jedinstvenog poreza u godišnjem paušalnom iznosu, čije su ubiranje povjerali domaćim knezovima, a Crnu Goru (staru Crnu Goru) zapisali kao jedinstven posjed u statusu sandžak-begovog, a kasnije carskog hasa, na čijem se čelu od početka XVII stoljeća nalazio domaći vojvoda kao spona između Crnogoraca i sultana.² Pri takvom stanju odnosa, neposredna vlast Osmanlija u Crnoj Gori se, takoreći, nije nikada snažno osjećala, što je omogućilo Crnogorcima da se ponašaju kao slobodni ljudi, da sami sobom upravljaju, te da u vrijeme opšteg slabljenja osmanske države u XVII, a naročito u XVIII stoljeću, pod vodstvom cetinjskih vladika iz kuće Petrovića, povedu borbu protiv svih vidova ispoljavanja osmanskog gospodstva u Crnoj Gori, iz koje će borbe na kraju, u osobenim unutrašnjim i spoljnjim okolnostima, nastati crnogorska država na koncu XVIII i početkom XIX stoljeća.³

Uništenjem ostatka srpske feudalne države u vidu despotovine 1459. godine, čiji se centar nalazio u Smederevu, Osmanlije su praktično razorili sve elemente ranije srpske državnosti, ali su u osvojenim srpskim oblastima, naročito na području smederevskog sandžaka, odnosno bu-

² Opširnije o tome vidi **Đurđev, Branislav**: Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku, Sarajevo, 1953; **Sučeska, Avdo**: Neke osobenosti krivičnog prava u jugoslovenskim zemljama za vrijeme Turaka. (Običajno pravo i samouprave na balkanu i susednim zemljama, Posebna izdanja Balkanološkog instituta, knj. 1) SANU, Beograd, 1974, str. 261–262.

³ Vidi **Branko Pavićević**: Stvaranje crnogorske države, Beograd, 1955.

dućeg beogradskog pašaluka, ostavili prostor u postojanju i djelovanju nekih starih srpskih ustanova, koje će kasnije odigrati značajnu ulogu u političkom životu Srba. To su bile ustanove knezova čijim će djelovanjem u okvirima beogradskog pašaluka, kao centralne oblasti okupljanja srpskog naroda i budućeg žarišta srpske državnosti XIX stoljeća, nastati i razviti se tzv. knežinska autonomija, u okviru koje će se vršiti politizacija srpskog naroda i njegovo spremanje da, u svojim ustancima, zbaci tursko gospodstvo i stvori proces nastajanja srpske buržoaske države.⁴ U toj politizaciji značajnu ulogu odigrala je srpska pravoslavna crkva, koja je naročito u periodu postojanja autonomne pečke patrijaršije (1557–1766), uživala široku slobodu djelovanja među svim Srbima nastanjenim u jugoslovenskim zemljama u sastavu Osmanskog Carstva. Stvorena u doba Nemanjića, čiju će državnu tradiciju čuvati i početi da je snažno njeguje u stoljećima koja su nagovještala silaženje Osmanskog Carstva sa istorijske pozornice, srpska pravoslavna crkva je povezivala u jednu duhovnu cjelinu sve Srbe i, na taj način, uticala na široku politizaciju srpskog naroda na daleko širim prostorima od granica beogradskog pašaluka. Kao takva, ona je udarila snažan pečat kasnijem nacionalnom buđenju srpskog naroda u cjelini, a u nekim južnoslovenskim zemljama imala je i ulogu stožera političkog okupljanja Srba.⁵

Izuzetno značajnim specifičnostima u odnosu na ostale južnoslovenske zemlje karakteriše se položaj i razvoj Bosne pod osmansko-turskom vlašću. Osvajanjem Bosne, Osmanlije su uništili, također, feudalnu bosansku državu i uspostavili svoj društveno-politički sistem u zauzetim oblastima Bosne i Hercegovine. Poslije kraćeg prelaznog perioda,⁶ Osmanlije su počeli da pojedine dijelove osvojenih oblasti zaokružuju u posebne vojno-upravne oblasti sandžake. Prvo je osnovan bosanski sandžak (1463), zatim hercegovački (1470), zbornički između (1478 i 1483)

⁴ O tome vidi **Đurđev B.**: O knezovima pod turskom upravom, Istor. časopis SANU I/1–2, Beograd, 1948; **Guzina, Ružica**: Knežina i postanak srpske buržoaske države, Kultura, Beograd, 1955; **Đorđević, Miroslav**: Pitanje samouprave Srbije 1791–1830. (prilog izučavanju stvaranja srpske buržoaske države), Beograd, 1972.

⁵ O tome opširnije vidi **Đurđev, B.**: Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda, Svjetlost, Sarajevo, 1964; **Mirković Mirko**: Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću (1459–1766), Beograd, 1965; **Skarić, Vladislav**: Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku, Sarajevo, 1928; **Skarić, V.**: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Sarajevo, 1937, naročito str. 201–290.

⁶ O tome vidi **Šabanović, Hazim**: Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959, str. 35–43 i 48–49.

itd. Svi ti sandžaci na početku su bili zasebna vojno-upravna područja u sastavu jedinstveno organizovanog evropskog dijela osmanske države, zaokruženog u jednu vojno-upravnu oblast pod nazivom humelijski beglerbegluk (ajalet, pašaluk), da bi kasnije neki od njih bili pripojeni budimskom beglerbegluku. To stanje je potrajalo sve do osnivanja posebnog bosanskog beglerbegluka, odnosno pašaluka 1580. godine, u čiji su sastav tada ušle sve zemlje iz nekadašnje bosanske feudalne države, zatim dijelovi Dalmacije i Slavonije koji su osvojili Osmanlije. Tada su se u okviru bosanskog pašaluka nalazili sljedeći sandžaci: bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, krčko-lički, bihački, požeški, cernički, ili Začasna ili Pakrac, a granice su mu bile na Dravi na sjeveru, na Jadranskom moru (izuzev nekih dalmatinskih gradova) na jugu, na Drini na istoku, na Ibru na jugoistoku i duboko u Lici na zapadu.⁷ Te granice su na sjeveru, zapadu i jugu znatno pomjerene poslije tzv. velikog rata (1683–1699). Karlovačkim mirom (1699. godine), one su markirane na sjeveru rijekom Savom, na zapadu rijekom Unom, na jugu gotovo današnjom granicom Bosne i Dalmacije, a na istoku granicom nekadašnjeg novopazarskog sandžaka, koji se sve do pred okupaciju 1878. godine nalazio u sastavu bosanskog pašaluka.⁸ Te granice, uz izvjesna manja pomjeranja, te odvajanjem novopazarskog sandžaka, ostale su nepromijenjene sve do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, a ova ih je zadržala u zatečenom stanju sve do kraja Prvog svjetskog rata. Tada je Bosna i Hercegovina, kao i ostale jugoslovenske zemlje, posmatrano sa stanovišta njene cjeline, izuzev osobene podjele na oblasti po Vidovdanskom ustavu,⁹ bila razbijena da bi dobila današnje granice tek stvaranjem federalne Bosne i Hercegovine, koje se uglavnom podudaraju sa istorijskim granicama Bosne i Hercegovine uspostavljene Karlovačkim mirom.

Kada je riječ o elementima posebnosti Bosne u Osmanskom Carstvu, o kojima će u ovom referatu biti riječ, mislimo da su one nastale i da su se trajnije ustalile u granicama bosanskog pašaluka uspostavljenim Karlovačkim mirom. Te posebnosti nastaju već od prvih decenija

⁷ Isto, istorijsko-geografska karta između str. 228–229.

⁸ Upor. Kovačević, Ešref: Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira, Sarajevo, 1973, Šabanović, n. d., str. 232–234.

⁹ Upor. Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921, četvrto izdanje, Beograd, 1926, str. 54, član 135, stav 3.

osmanske vlasti u osvojenim područjima Bosne i Hercegovine i snažno se oblikuju u vrijeme najvećeg uspona Carstva koncem XVI stoljeća. Osmanlije su, istina, i u Bosni uspostavljali svoje klasične ustanove, ali njihova fizionomija je vremenom dobivala svoje modifikacije. One su došle do izražaja u svim vidovima ispoljavanja osmanskog klasičnog sistema: u spahijskoj i janjičarskoj organizaciji, u položaju seljaštva, kao i u vojno-upravnoj organizaciji bosanskohercegovačkog područja, što je sve skupa davalo pečat specifičnom društveno-političkom stanju Bosne u Osmanskom Carstvu.

Spahijska organizacija u Bosni se oblikovala u znaku uključivanja u njene redove domaćih ljudi, bivših sitnih i srednjih feudalaca i potomaka krupnih feudalaca, koji su postepeno prelazili na islam. Jedan broj njihovih posjeda (timara i zijameta) vodi porijeklo od njihovih starih plemenskih baština, a jedan broj spahija uživao je čifluke na svojim timarima i zijametima ili, još češće, na sličnim posjedima drugih spahija. Da bi učvrstila domaću feudalnu klasu, kao jedan od svojih osnovnih oslonaca u Bosni, Porta je vrlo rano zakonom odredila da se timari i zijameti u Bosni mogu davati samo domaćim ljudima.¹⁰ Sa istim ciljem, bosanskim spahijama je koncem XVII stoljeća (tačnije 1694. godine) bilo priznato pravo da svoje timare i zijamete nasljeđuju po sistemu odžakluka, tj. priznato im je pravo da te posjede nasljeđuju isključivo muški potomci njihovih porodica – odžaka (odžakluk-timari).¹¹ Ovi, kao i neki drugi momenti pomogli su izuzetnom učvršćenju položaja domaćeg muslimanskog plemstva u Bosni i uticali da ono, na prvom mjestu njegovi viši slojevi iz kojih su regrutovani vojno-upravni funkcioneri u provinciji (sandžak-bezi, alajbezi, muteselimi, vojvode, subaše, kapetani i ajani), odigra značajnu ulogu u političkom životu zemlje kroz nekoliko stoljeća osmanske vlasti. U tom smislu, gornji slojevi tog dijela bosanskog stanovništva imali su zadugo ulogu političkog naroda u feudalnom smislu riječi.

¹⁰ **Kanuni i kanunname** (za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak), izdanje Orijentalnog instituta u Sarajevu, Sarajevo, 1957, str. 21, 22, 26.

¹¹ Opširnije o tome **Sučeska, A.**: Evolucija u nasljeđivanju odžakluk-timara u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak društva istoričara BiH*, XIX, Sarajevo, 1973, str. 31–43; **Fillipović, Nedim**: *Odžakluk-timari u BiH*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), V, Sarajevo, 1955, str. 251–274.

Janjičarska organizacija u Bosni imala je, također, poseban uticaj. Prije svega, značajnu ulogu u njenom uticaju na formiranje bosanskog muslimanskog društva odigrala je činjenica da je onim stanovnicima Bosne koji su primili islam bila data povlastica da šalju svoje sinove u sultanski dvorski podmladak (adžani ogan) po sistemu janjičarske regrutacije (devširme).¹² Školovanjem u Carigradu, jedan broj tih mladića uspeo se do vrhova osmanske društvene i vojno-birokratske ljestvice. Znatan broj takvih pojedinaca (npr., iz roda Sokolovića) zauzimao je visoke vojno-upravne položaje u sandžacima, koji će kasnije ući u sastav bosanskog pašaluka, a prvi paša tog pašaluka, kao što je poznato, bio je jedan od najistaknutijih članova roda Sokolovića – Ferhad-paša Sokolović. Putem ustanove adžami ogan, jedan broj Bosanaca se formirao u okviru duhovnog muslimanskog reda (ulema), iz kojeg je ponikao veći broj istaknutih muslimanskih pravnika (kadija, muftija), profesora (muderisa), tumača Kur’ana i hadisa (vaiza), kao i vrlo uglednih pjesnika i islamskih filozofa. Većina od njih nije zaboravljala svoj kraj već je podizanjem muslimanskih sakralnih i komunalnih objekata u mjestima iz kojih su poticali kao i neposrednim službovanjem u krajevima Bosne, vršila snažan uticaj na učvršćenje orijentalno-muslimanske kulture i civilizacije u Bosni.¹³

Što se tiče samih janjičara kao vojnika, oni se rano javljaju u pojedinim gradovima Bosne u sastavu mjesnih gradskih posada pod nazivom verli kulu.¹⁴ Na početku su oni, kao i njihovi staleški drugovi u ostalim provincijama Carstva, bili izolovani od stalnog gradskog stanovništva, ali će kasnije, tokom XVII i XVIII stoljeća, prodirati u gradsku privredu (zanatstvo i trgovinu) i igrati značajnu ulogu u političkom životu bosanskohercegovačkih gradova, te vršiti snažan uticaj na politizaciju muslimanskog seljačkog stanovništva, u čije redove se postepeno svrstalo gotovo svo gradsko muslimansko stanovništvo, a i muslimansko

¹² Vidi o tome više **Bašagić, Safvet-beg**: Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1900, str. 19; **Uzunčarsili I. H.**: Osmanli Devleti tekkilatından Kapukulu ocakları; I, Ankara, 1943, str. 106, 108; **Kovačević, Ešref**: Jedan dokument o devširmi, POF, XXII–XXIII / 1972–73, Sarajevo, 1976, str. 203–209.

¹³ Upor. **Šabanović, H.**: Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Svjetlost, Sarajevo, 1973.

¹⁴ **Šabanović, H.**: Vojno uređenje Bosne od 1463. god. do kraja XVI stoljeća, Godišnjak društva istoričara BiH, XI/1960, Sarajevo, 1961.

stanovništvo sela nastojalo se da se, iz određenih razloga, janjičarizira (da postanu tzv. baše), kako bi se oslobodilo od teških državnih nameta.¹⁵

Gradovi u Bosni su većinom nastali poslije njenog osvajanja od Osmanlija u XV i XVI stoljeću. Podizani su ponegdje na mjestu ranijih trgova i podgrađa, oko rudarskih naselja, a veći broj je sasvim nanovo podignut na prometnim mjestima u unutrašnjosti i na graničnim prelazima, odnosno kao odbrambena uporišta na mjestima opasnim za javni promet i saobraćaj. U početku u gradovima je pretežno bilo hrišćansko stanovništvo. Tokom vremena rapidno je rastao broj muslimana u gradovima, u čije su se redove svrstavali ogromnom većinom domaći ljudi iz grada i još više sa sela koji su u međuvremenu primili islam. Taj proces bio je podstaknut činjenicom što je gradsko muslimansko stanovništvo dobivalo status slobodnih ljudi, koji su bili oslobođeni rajinskog podaničkog poreza (resmi reiyet resmi čift), kao i posebnih državnih nameta avarizi divaniye i tekalifi orfiye, tj. bili su obuhvaćeni ustanovom poreskog oslobođenja u najširem smislu riječi koja se zvala **muafiyet**.¹⁶

U gradovima bosanskog pašaluka, naročito onim koji su se nalazili na granici, postojale su stalne vojne posade sa većim ili manjim brojem stalnih čuvara (nefera) koji su se zvali serhad-kulu (čuvari krajine).¹⁷ U tim posadama je na početku bilo i hrišćana (martolosa i vojnuka). Vremenom su i oni primili islam, pa su od XVII stoljeća čuvari u gradovima muslimani, uglavnom domaćeg porijekla. Ti čuvari bili su pretežno nagrađivani novcem kao stalnim godišnjim platama (mevadžib), a neki od njih uživali su tzv. gedik timare. Najistaknutiji među njima bili su kapetani kao komandanti vojnih jedinica na teritoriji jedne kapetanije čije je sjedište bilo u gradovima na granici, a ponegdje i unutrašnjosti.¹⁸ Kao viši komandanti krajiške vojske, kapetani su uživali znatno veće nagrade od ostalih čuvara bilo u novcu ili u vidu većih lena zijameta. Kao takvi, kapetani su spadali u glavarski sloj muslimanskog društva

¹⁵ Vidi **Sučeska, A.**: Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću, Istorijski institut – Beograd, Zbornik radova, knj. 1, Beograd, 1976, str. 96.

¹⁶ Vidi **Handžić, Adem**: Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1–2, god. 1974, str. 60–69.

¹⁷ **Šabanović, H.**: Vojno uređenje Bosne.

¹⁸ Opširnije o tome **Kreševljaković Hamdija**: Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo BiH, Sarajevo, 1954; **Šabanović, H.**: Vojno uređenje.

i vršili snažan uticaj u političkom životu svoga kraja, naročito počev od XVIII stoljeća. Pravno, položaj svih graničara, bez obzira na njihov rang, bio je sličan. Svi su oni vršili svoju službu doživotno, a funkcija im je bila nasljedna u porodici po sistemu odžakluka, tj. prelazila je sa oca na najstarijeg sina, a ako nije bilo sinova, na jednog od braće ostavioca sposobnog za vršenje te službe.¹⁹ Primajući bijedne plate za svoju službu, najveći broj graničara (nefera) morao je, naročito kasnije od XVIII stoljeća, da se izdržava svojim radom od zemljoradnje (uživali su manje čifluke koje su sami obrađivali).²⁰ Ipak svi oni, zbog opšteg položaja, kao i zbog činjenice da su bili oslobođeni (muaf) nameta u korist države, imali su, u izvjesnom smislu, povlašten položaj.

I položaj seljaka (raje) u Bosni se znatno razlikovao od položaja raje u ostalim južnoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću. Za razliku od ostalih naših zemalja gdje je raju činilo samo hrišćansko stanovništvo, u Bosni su u taj stalež spadali hrišćani i muslimani, jer je veliki broj domaćih seljaka primio islam i tako se duhovno povezao sa osmanskim vladajućim slojevima u Bosni koji su, također, bili većinom domaći muslimani. Opšti ekonomski i društveni položaj hrišćanske i muslimanske raje, naročito u početku, u Bosni se nije bitno razlikovao. I jedni i drugi su bili podložnici (raja) svojih muslimanskih spahija, kojima su bili dužni da, sa svojih posjeda (baština i čifluka), daju feudalnu rentu (ušur, salariju, ispendže, resmi čift), dok su državi činili različite radne i materijalne usluge pod opštim nazivom 'avariz-i divaniye i tekalif-i 'orfiye. Postojale su izvjesne razlike među seljacima muslimanima i hrišćanima u davanju spahijama i državi. Hrišćani su morali da daju veću količinu novčane rente spahiji (ispendže), a državi su davali harač (džizija) kao podanički porez na glavu koji je predstavljao ekvivalent za otkup od vršenja vojne službe u korist Osmanlija.²¹ Pošto je bosansko područje za Osmanlije, kroz čitav period osmanske vlasti, imalo granični (krajiški serhat) karakter i, kao takvo, bilo stalno ugroženo od spoljnih neprijatelja Osmanskog Carstva, postojeće regularne vojne snage (spa-

¹⁹ Vidi Sućeska, A.: Sličnosti i razlike između odžakluk timara i odžakluka kapetana i ostalih graničara u bosanskom pašaluku, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XX, Sarajevo, 1972, str. 357–364.

²⁰ Opširnije o tome Sućeska, A.: Bune seljaka Muslimana.

²¹ O haraču opširnije Hadžibegić Hamid: Glavarina u Osmanskoj državi, Orijentalni institut, Sarajevo, 1966.

hije, janjičari, čuvari granice serhat kulu na čelu sa svojim kapetanima) nisu uvijek bile u stanju da ostvare vojne zadatke bez šireg oslonca, to se vrlo često nametala potreba mobilizacije cjelokupnog gradskog i seoskog muslimanskog stanovništva u odbrani granica osmanske Bosne. Ta potreba postaje, tako reći, stalna koncem XVI stoljeća. Stoga je i to stanovništvo povremeno pozivano na vojnu, zbog čega je kao i muslimansko stanovništvo u gradovima oslobođano (postajalo muaf) od stalnih državnih nameta 'avariz-i divaniye i tekalif-i 'orfiye, čime se svrstavalo u red relativno privilegijanih ljudi. Prvi spomen muafijeta bosanskih seljaka muslimana zabilježen je, koliko je nama poznato, 1572. godine. Nalazimo ga u jednoj sultanovoj zapovijedi (hukum) od 28. juna 1572. godine, koja je upućena bosanskom sandžakbegu, u kojoj mu je rečeno da je stanovništvo Bosne još od ranije oslobođeno (muaf) od nameta tekalif-i 'orfiye zato što se nalazi na krajini (serhad) prema Ugarskoj, Hrvatskoj i Veneciji, pa čim zatreba pomaže u vojnim poduhvatima Osmanlija.²² Još izričitija u tom pogledu je jedna sultanova naredba (hukum) upućena begler-begu Bosne 22. VI 1595. godine, u kojoj, između ostalog, stoji: da je beglerbeg Bosne uputio pismo Visokoj Porti u kome je opisao stanje raje i beraje²³ na bosanskoj granici koja je tada bila napadnuta od spoljnih neprijatelja, kada je spaljeno sedamnaest bosanskih tvrđava. Pošto su granice vilajeta Bosne, stoji dalje u ovoj sultanovoj naredbi, blizu neprijateljskih granica, uvijek je moguće da ih neprijatelji napadnu. U takvom stanju postoji velika potreba za vojskom, jer zaima i timarnika bosanskog vilajeta nema ni pune 3000, a plaćeni neferi čuvaju samo tvrđave. Stoga da bi se ojačala odbrana Bosne, došli su svi zapovjednici i spahije kruševačkog, prizrenskog, vučitrnskog i skadarskog sandžaka u pomoć. Ta pomoć je bila potrebna, jer je bosanska vojska išla da brani Budim, zbog čega je bosanska granica

²² **Basbakanlik Arsivi Istanbul**, Mühimme defteri Nr. 19, str. 154, dok. '325.

²³ Termin **raja** je u Osmanskoj Državi upotrebljavan za sve kategorije nepovlašćenog stanovništva (nemuslimane i muslimane) koje je bilo opterećeno tzv. rajinskim dažbinama u korist uživalaca feudalnih posjeda (timara, zijameta, hasova, vakufskih zemalja) i posebnim nametima u korist države 'avari-i divaniye i tekalif-i 'orfiye, dok je termin **beraja** upotrebljavan za sve ostalo stanovništvo koje nije bilo opterećeno spomenutim dažbinama raje i čiji su pripadnici uživali privilegije određene u posebnim sultanskim poveljama (berat). Opširnije o ovim terminima vidi **Šabanović, H.:** *Evlija Čelebi Putopis* (odlomci o jugoslovenskim zemljama), Veselin Masleša, Sarajevo, 1973, str. 600 i 651.

ostala nezaštićena i neprijatelj je osvojio tvrđavu Sisak. Pošto se svo stanovništvo (raja i beraja) obično suprotstavljalo neprijatelju svim ratnim sredstvima kada on napada na bosansku granicu, stanovništvo nije obavezno da daje unutrašnjim pokrajinama uobičajena davanja kao što su: kürečki, nezl i slično. Ovom prilikom, međutim, izdat je ferman da daju kürečki i hranu za vojsku, ali oni ne mogu podnijeti ništa više nego što je uobičajeno. Na to je u naredbi rečeno da je Porti, iz svega naprijed rečenog, jasno da se traži izdavanje fermana kojim bi za bosansku krajinu bili ukinuti nameti nezl i kürečki i ostala slična davanja, pa je naređeno, da se, kada stigne ova naredba (ferman), ne smiju zavoditi na bosanskoj krajinu davanja kao što su kürečki, nezl i druga davanja, o čemu treba da bude obaviješten i veliki vezir (serdar) koji je tada komandovao carskom vojskom.²⁴

S obzirom na činjenicu da je potreba vojnog angažovanja svih bosanskih muslimana, dakle i seljaka (raje), kasnije još više rasla, da bi, tako reći, postala stalna od konca XVII stoljeća, od kada se vrlo često vrši mobilizacija svih muslimana po sistemu tzv. nefiri am,²⁵ a spomenuta povlastica oslobođenja (muafiyet) je, također, vrlo često praktikovana, na što nedvosmisleno ukazuju tadašnji turski izvori.²⁶ Na toj osnovi se i kod seljaka Muslimana učvršćivala svijest o njihovom posebnom mjestu u Carstvu, za čiju su egzistenciju bezbroj puta žrtvovali svoje živote i imetak.

Posmatran sa stanovišta svoje vojno-upravne organizacije, u kojoj je, tako reći, svo muslimansko stanovništvo bilo, na ovaj ili onaj način, vojno angažovano, bosanski pašaluk od početka svog postojanja pruža sliku jednog vojnog logora i, stoga, za njega se može reći da je u cjelini bio serhat (krajina). Nije isključeno da je njegov takav karakter i značaj uticao na vladajuće krugove u Carigradu da ga vrlo rano podignu na stepen posebnog pašaluka, i to u vrijeme kada su se bili već jasno

²⁴ **Basbakanlik Arsici Istanbul**, Mühimme defteri Nr. 73, str. 80.

²⁵ Opširnije o tome vidi **Sučeska, A.**: Ajani (prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka), Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1965, str. 113–115.

²⁶ Karakteristično je da u sačuvanim osmanskim defterima kojim je razrezivan i ubiran, npr. namet **nezi** u toku XVIII stoljeća, mjesto na kome se spominje Bosna je gotovo uvijek prazno (vidi fotokopije nekih od tih deftera u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu).

oblikovali procesi o kojima je naprijed bilo riječi, koji su, također, mogli biti jedan od razloga za stvaranje posebnog bosanskog pašaluka.

Bez obzira što je spadao u opšti sistem osmanske vojno-upravne organizacije, bosanski pašaluk je, već zbog svog stalnog krajiškog karaktera – u kome je bio izgrađen osoben sistem vojne organizacije, kojom je bilo obuhvaćeno svo domaće muslimansko stanovništvo, imao svoje posebno mjesto, u osmanskoj državi. To se, na određeni način, uočava već iz letimičnog uvida u tursku službenu dokumentaciju, posebno iz uvida u službena pisma sultanove kancelarije (fermane, hukmove, hatihujune), koji su slati u Bosnu. Karakteristično je istaći da se najveći broj takvih pisama zasebno naslovljavaju bosanskom paši, odnosno veziru, čak i kada im se sadržaj podudara sa sadržajem sličnih pisama koja se, kao opšti akti, šalju u druge provincije Osmanskog Carstva, iako je već u drugoj polovini XVI stoljeća ono imalo četrdeset ajaleta ili pašaluka, pri čemu u tome Bosna vrlo često čini izuzetak, jer se u nju, odnosno njenom veziru, posebno šalju takva pisma sa isticanjem u naslovu bosanskog beglerbegluka, odnosno pašaluka.²⁷

Naravno, najizrazitiji vid te posebnosti jesu elementi koji su ranije istaknuti u vezi s položajem pojedinih kategorija muslimanskog stanovništva u Bosni. To stanovništvo je bilo svjesno te posebnosti, a naročito je ljubomorno čuvalo svoje određene privilegije, za čiju odbranu je bilo spremno da se čak i otvoreno buni. Za to su najrječitiji primjer bune pojedinih slojeva muslimanskog stanovništva Bosne, počev još od XVII stoljeća, čiji su povodi bili uslovljeni klasnim položajem njihovih nosilaca.

U XVII stoljeću nekoliko puta su se bunili seljaci sarajevskog kadiluka protiv organa lokalne vlasti i sudstva (kadija, muteselima, vojvoda), jer su protivno njihovom oslobođenju od posebnih državnih nameta (muafijetu), opterećivani raznim dažbinama.²⁸ Pošto se to opterećivanje u prvoj polovini XVIII stoljeća pretvorilo u stalnu praksu, naročito od konca druge decenije XVIII stoljeća, kada je posebnim sultanovim naredbama obavezno svo bosansko seljaštvo da svojim novčanim i

²⁷ O tome ima bezbroj podataka u sačuvanim turskim dokumentima koji su zabilježeni u serijama Mühimme defteri, Şikayet defteri, Ahkam defteri, Maliye defteri i dr. koji se nalaze u Başbakanlık arhivu u Istanbulu.

²⁸ Upor. Sućeska, A.: Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću, Godišnjak društva istoričara BiH, XVII, Sarajevo, 1969, str. 166–172.

drugim doprinosima u vidu tzv. mirnodopske pomoći (imdad-i hazarije) izdržava bosanskog vezira, njegovu pratnju i lokalne vojno-upravne funkcionere,²⁹ dolazi do još jačeg otpora muslimanskih seljaka, koji prerasta u bunu širokih razmjera u petoj deceniji XVIII stoljeća. Pored seljaka zemljoradnika, u toj buni su ponegdje učestvovali sitne spahije, neki slojevi gradskog stanovništva, kao i niže muslimansko sveštenstvo. To je bio oštar klasni rat nižih slojeva muslimanskog stanovništva (kadija, ajana, kapetana, mirimirana) na čelu sa bosanskim vezirima i po svemu je sličan seljačkim bunama u nekim evropskim zemljama u srednjem vijeku.³⁰ Koliko je ozbiljna bila ta buna, najbolje svjedoči činjenica što u jednom pismu sultana bosanskom veziru Mehmed-paši Kukavici, koji je ugušio ovu bunu, stoji da je Bosna ponovno osvojena (feth).³¹ Ali, kao i većina seljačkih buna izbila je spontano i tekla bez jasno određenog plana i programa, kao i bez jedinstvenog vodstva sposobnog da uspješno dovede bunu do kraja. Ustvari, i ovdje su seljaci ustali da se sa oružjem u ruci bore za „staru pravicu“, koja je trebalo da znači davanje manje poreza državi i njenim funkcionerima u provinciji, kao i manje zloupotreba od organa vlasti pri oporezivanju i drugim oblicima vršenja vlasti. Drugim riječima, ni ova buna nije imala za cilj da radikalno mijenja postojeće stanje.

Interesantno je istaći činjenicu da su neki inicijatori i podstrekači bune u Sarajevu radili u početku na stvaranju izvjesne domaće vojne organizacije, koja bi preuzela odbranu zemlje u svoje ruke. Polazeći od prakse učešća svih bosanskih Muslimana u odbrani granica Bosne i zaštite unutrašnjeg poretka, a u želji da se izbjegne oporezivanje naroda u korist bosanskog vezira, ti krugovi su razvili akciju za stvaranje odredaba seljačko-građanske vojske (milicije) po ugledu na tadašnju janjičarsku organizaciju. Kao i janjičari u gradovima, njeni pripadnici trebalo je da se zovu baše. Po zamisli inicijatora, tom vojnom organizacijom trebalo je da budu obuhvaćeni svi vojni rodovi u Bosni, uključujući i posade u kapetanijama i njihove komandante-kapetane.³² Iako je ovaj pokušaj, iz

²⁹ Opširnije o tome vidi Sućeska, A.: Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni, Prilozi Instituta za istoriju, god. X/II, br. 10/2, Sarajevo, 1974, str. 135–144.

³⁰ Vidi Sućeska A.: Bune seljaka Muslimana.

³¹ Tešanjski sidžil iz polovine XVIII stoljeća (Fotokopije i prijevod A. Polimca, strana 18, u Akademiji nauka i umjetnosti BiH).

³² Mula Mustafa Ševki Bašeskija: Ljetopis (1746–1804), prevod s turskog, uvod i ko-

raznih razloga, propao već u samom početku, ističemo ga kao pojavu koja ukazuje na postojanje određene svijesti o mogućnosti vlastite samoorganizacije bosanskog muslimanskog stanovništva.

Na sasvim drugoj socijalnoj osnovi su se bunili vladajući slojevi bosanskog muslimanskog stanovništva – ajani i kapetani. Pod vodstvom Husejin-kapetana Gradašćevića, digli su se bosanski ajani na početku četvrte decenije XIX stoljeća protiv zavođenja reformi u vojsci i administraciji, koje su predstavljale udarac po njihovim privilegijama,³³ stečenim tokom nekoliko stoljeća, a naročito tokom XVIII stoljeća kada su, vršeći ajansku funkciju (ajanluk), postali neosporni gospodari u kadilucima i praktično silno ograničavali vlast sultanovog predstavnika u Bosni, bosanskog vezira.³⁴ Dižući se protiv sultana, bosanski ajani su, između ostalog, zahtijevali da im sultan garantuje ranije stečena prava da nasljedno vrše vlast u kadilucima i da im konstituiše novo pravo da na čelo Bosne, kao bosanskog vezira, postavlja jednog od njihovih staleških drugova iz Bosne.³⁵ U tim zahtjevima nazire se, u stvari, težnja bosanskih vladajućih krugova da se Bosni i njenom plemstvu, na prvom mjestu ajanima i kapetanima, prizna autonoman položaj u Osmanskom Carstvu. Ali, u uslovima kada je osmanska uprava ajanluka, u svim provincijama Carstva u kojima je postojala ta ustanova, beskompromisno lomila otpor feudalnih oligarha, te težnje bosanskih ajana su praktično bile neostvarljive. Tim više što je i među njima postojala nesloga i razdor, a hercegovački ajani sa Ali-agom Rizvanbegovićem-Stočevićem držali su se čak i neprijateljski protiv pokreta bosanskih ajana i pomogli sultanovim snagama da ga u krvi uguši. Međutim, iako je Stočević bio za to od sultana nagrađen, između ostalog, i vezirskim dostojanstvom i postavljen za gospodara Hercegovine, ni njegova sudbina nije bila ružičasta. Pokoravajući se samo formalno sultanovim naredbama, on se u Hercegovini ponašao ne kao sultanov službenik, već više kao njegov vazal, što je stajalo u očiglednoj suprotnosti sa težnjama

mentar M. Mujezinovića, Sarajevo, 1968, str. 31–35.

³³ Upor. Pavlović Dragoljub: Pokreti u Bosni i Albaniji protiv reforama Mahmuta II, Beograd, 1913; Kreševljaković H.: Husejin-kapetan Gradašćević Zmaj od Bosne, Sarajevo, 1931.

³⁴ Upor. Sućeska A.: Ajani, str. 183–222.

³⁵ Upor. Sućeska A.: Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj Državi, Pregled, Sarajevo, godina LXIV, Sarajevo, maj 1974, str. 483–509.

centralne vlasti da sprovede strogu centralizaciju države i uspostavi puni autoritet sultana kao apsolutnog monarha u čitavom Carstvu, pa i u Bosni i Hercegovini. Stoga je i Ali-agu, koji je dolaskom na čelo Hercegovine postao paša, čekala likvidacija kao i pokret Husejin-kapetana Gradaševića, što se desilo u odlučnom pohodu Omer-paše Latasa na bosansko-hercegovačke ajane 1851. godine.³⁶

U svojoj akciji, koja je trajala više od godinu dana,³⁷ Omer-paša Latas je definitivno skršio moć bosanskog muslimanskog plemstva, na prvom mjestu, bosansko-hercegovačkih ajana. Time je zadao odlučujući udarac snagama u Bosni i Hercegovini koje su dotad igrale ulogu državotvornih snaga bosanskog muslimanskog društva, snaga, koje su, iako na osnovama poznog osmanskog feudalizma, bile zadugo predvodnice u borbi za svojevrstu autonomiju Bosne i Osmanskog Carstva. Ali njihove ideje o toj autonomiji nisu bile sasvim jasno određene. To one nisu mogle ni biti s obzirom na činjenicu da su bile nošene od klase čiji su dani bili već odbrojani i čiji je pad, ne samo s obzirom na stanje u zemljama koje su okruživale Bosnu nego i s obzirom na opšta kretanja u Osmanskom Carstvu, bio neminovan. Prožete feudalnom ideologijom, snažno naglašenim konzervatizmom i vjerskom isključivošću, te snage nisu mogle stvoriti potrebno jedinstvo ne samo sa širokim slojevima naroda nego ni unutar svog staleža, radi čega su akcije bosanskih ajana na čelu sa Husejin-kapetanom Gradaševićem, kao i kasnije neke akcije hercegovačkih ajana i posebno Ali-paše Rizvanbegovića, bile, tako reći, unaprijed osuđene na propast.

Izvjесnu podršku imali su ajani u razbijenom sarajevskom janjičarstvu, kao i u ostalim vojničkim i poluvojničkim slojevima muslimanskog stanovništva, čiji su pripadnici spadali u red čuvara u tvrđavama i u kapetanijama. Ti slojevi, kao i jedan dio muslimanskog seljaštva koje se iz različitih razloga povodilo za njima, bune se protiv mjera sultana i njegovih vezira koje je on slao u Bosnu sa zadatkom da izvrše reforme vojske i uprave, naročito poslije ukidanja kapetanije (1835).³⁸ Te

³⁶ O tome opširnije Ćurić Hajrudin: Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, Godišnjica N. Čupića, knj. XLVI, Beograd, 1937.

³⁷ Opširnije o tome vidi Bašagić S.: Kratka uputa, str. 166–174, i Prelog Milan: Povijest Bosne u doba osmanlijske vladе, II dio, Sarajevo, 1910, str. 68–80.

³⁸ Bašagić S.: n. d., str. 103–174; Prelog M.: n. d., str. 68–80; Eren dr. Ahmet Cevat: Mahmud II zamanında Bosna-Hersek, Istanbul, 1965, str. 110–114.

bune traju, s manjim ili većim intenzitetom, sve do pacifikacije Bosne od Omer-paše Latasa.³⁹ Međutim, pokušaj ovih snaga da se silom odupru zavođenju reformi u kojima su oni vidjeli udarac po svojim privilegijama, na prvom mjestu, nasljednom vršenju vojnih funkcija i izvjesnom oslobođenju od državnih nameta, bio je, također, osuđen na propast. Prema tome, autonomističke tendencije, kako ajanskih tako i ovih slojeva, bile su iluzorne, jer su bile klasno i vjerski ograničene. One su podrazumijevale samo očuvanje i zaštitu privilegija određenih slojeva muslimanskog stanovništva Bosne, i to, na prvom mjestu, vladajućih slojeva tog stanovništva, što je onemogućavalo savez sa ostalim dijelovima bosansko-hercegovačkog stanovništva, pravoslavnim i katolicima, odnosno Srbima i Hrvatima.⁴⁰ A bez saveza i saradnje sa tim dijelovima stanovništva, tada, kao ni kasnije, nije se mogao rješavati državno-pravni status Bosne i Hercegovine. Ali, tada nisu postojale klasne, kao ni ideološko-političke pretpostavke za takvu saradnju s obzirom na činjenicu da su se vladajući muslimanski slojevi nalazili u eksploatatorskom, društveno i politički privilegisanim položaju u odnosu na hrišćansko stanovništvo, koje se gotovo u cjelini nalazilo u eksploatiranom i društveno-politički diskriminiranom statusu.

³⁹ Bašagić S.: Isto; Prelog M.: Isto.

⁴⁰ Jokanović Vlado: Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta. Pregled, br. 9, Sarajevo, 1968, str. 241–251.

Život i djelo

- akademik prof. dr. Avdo Sućeska

Enes Pelidija

Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Sažetak

Među najznačajnije osmaniste Bosne i Hercegovine u XX st., nezaobilazno je ime akademika prof. dr. Avde Sućeske. Tokom višedecenijske naučne djelatnosti brojnim radovima ostavio je dubok i nezaobilazan trag u izučavanju osmanskog perioda ne samo Bosne i Hercegovine, nego i šire regije. Za pojedina pitanja i određene osmanske institucije kao što su ajani i ajanluk sigurno je jedan od najcjenjenijih naučnika u svijetu. Težište njegovog rada bilo je na istraživanju državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. Od 173 profesorove bibliografske jedinice najviše ih se odnosi na ova pitanja. Profesorova studija o ajanima i ajanluku je jedna od najcjenjenijih za ovo pitanje u svijetu. Poseban doprinos akademika Sućeske su njegovi radovi koji se odnose na položaj muslimanskog stanovništva u Bosanskom ejaletu, te njihova borba za bolje socijalno mjesto u društvu. Po prvi put ne samo bosanskohercegovačka, nego i šira tadašnja južnoslavenska naučna javnost bila je upoznata sa borbom Bošnjaka protiv lokalne i pokrajinske vlasti u cilju uklanjanja brojnih nezakonitosti. Ljudi sa ovog prostora su prije svega Bosnu i Hercegovinu doživljavali kao svoju istinsku domovinu i borili se za nju. O tome i mnogim radovima do profesorovog naučnog pristupa i pisanja se nedovoljno znalo. Cijelim svojim naučnim radom bio je i ostao historičar osmanskog perioda. Vjerovatno da je u svemu tome imao uticaj i životni put akademika prof. dr. Avde Sućeske.

Ključne riječi: Avdo Sućeska, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, ajani, ajan-luk, osmanska država, borbe, ustanak, socijalni položaj.

Tokom XX st., bosanskohercegovačka osmanistika i orijentalistika imala je vodeću ulogu na prostorima ex Jugoslavije i šire regije. Za takav uspjeh mogla je zahvaliti prije generacijama naučnika koji su se bavili orijentalno-islamskom kulturom i civilizacijom. Posebno su veliki uspjeh postigli u proučavanju višestoljetnog Osmanskog carstva u svim segmentima njegovog postojanja. Najveću zaslugu za takvo stanje zaslužno je više orijentalista i osmanista. Među njima se svojim djelima ističu: Safvet-beg Bašagić, Ćiro Truhelka, Vladislav Skarić, Hamdija Kreševljaković, Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Hazim Šabanović, Adem Handžić, Avdo Sućeska, Hivzija Hasandedić, Ahmed S. Aličić, te mnogi drugi.

Njihova naučna djela predstavljaju primjer stručne i naučne objektivnosti. Svojim studijama i člancima napravili su veliki pomak ne samo na prostorima Bosne i Hercegovine, nego i šire regije. Za pojedina pitanja i određene vremenske periode svojim djelom su jedinstveni i u svijetu. Među njima, istaknuto mjesto ima i akademik prof. dr. Avdo Sućeska.

I. Biografija

a) Osnovni biografski podaci

Akademik prof. dr. Avdo Sućeska rođen je 05. 05. 1927. godine u Jase-nici kod Rogatice. Poslije osnovnog i završenih sedam od osam razreda Gazi Husrev–begove medrese u Sarajevu, srednjoškolsko obrazovanje završava kao maturant gimnazije.¹ Poslije maturiranja, dalje školovanje nastavlja kao prva generacija studenata Pravnog fakulteta školske 1946/7.

¹ *Orijentalni institut u Sarajevu 1950–2000.*, Sarajevo, 2000. god., str. 125; *Ko je ko u Bošnjaka*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2000. god., str. 370; Mustafa Imamović, *In memoriam Akademik prof. dr. Avdo Sućeska, Ljudska prava*, Revija za ljudska prava, godina 2, br. 3–4, Sarajevo, 2001. god., str. 137; Enes Pelidija, *In memoriam Akademik prof. dr. Avdo Sućeska (1927–2001.)*, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 31, Sarajevo, 2002. god., str. 317/18.

godine. Sa visokim ocjenama u redovnom roku položio je sve ispite. Od 25 diplomiranih pravnika prve generacije, profesor Sućeska bio je prvi Bošnjak u ovoj generaciji koji je diplomirao na Pravnom fakultetu u Sarajevu 1950. godine.²

Zbog iskazanog znanja i interesa za nauku još u toku studiranja, neposredno poslije diplomiranja, biran je za asistenta na Katedri istorije države i prava naroda Jugoslavije. U narednim godinama javlja se sa svojim člancima, priložima i osvrtima u više naučnih i stručnih publikacija. Istovremeno intenzivno radi na prikupljanju arhivske građe i pisanju doktorske disertacije pod naslovom *Ajani – prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. Doktorat je napisao i sa uspjehom odbranio pod mentorstvom akademika Mehmeda Begovića na Pravnom fakultetu u Beogradu 1959. godine. Iste godine je biran u zvanje docenta. Školske 1962/63. godine boravi u Münchenu na specijalizaciji u Institutu za historiju i kulturu Bliskog istoka i turkologiju kod profesora–osmanista Franza Babingera i Hansa Joachima Kisslinga. Godine 1964. biran je u zvanje vanrednog, a 1969. i redovnog profesora za predmet *Istorija države i prava naroda Jugoslavije*. Svoje nastavničke obaveze na Pravnom fakultetu obavlja do odlaska u penziju 1990. godine.³ Osim nastave na Pravnom fakultetu u Sarajevu, profesor Sućeska je držao predavanja iz navedenog predmeta i na Pravnim fakultetima u Banja Luci i Tuzli.

b) Poslovi na rukovodećim mjestima, te društvena i naučna priznanja

Osim držanja nastave, prof. dr. Avdo Sućeska je od 1969. do 1974. godine bio i na dužnosti direktora Orijentalnog instituta. Na rukovodeće mjesto ove ugledne naučne ustanove dolazi poslije akademika Branislava Đurđeva i akademika Nedima Filipovića. Bilo je to veliko priznanje za tada relativno mladog profesora Sućesku. I prije nego je imenovan za direktora Orijentalnog instituta, pa sve do odlaska sa ovog svijeta, često je svojim prijateljima i poznanicima govorio za

² 30 godina Pravnog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1976/77. god., str. 17.

³ Iz referata Odjeljenju društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine kojeg su napisali akademik Radovan Samardžić i akademik Enver Redžić bez navođenja datuma. Kopija ovog referata kojeg sam dobio od prof. dr. Avde Sućeske je u mojoj privatnoj arhivi. *Orijentalni institut*, str. 125.

Orijentalni institut u Sarajevu da: *Ova zemlja može biti ponosna što se na njenom tlu pojavila i u velikoj mjeri razvila jedna ovakva naučna institucija, koja, bez sumnje, ima svoje ugledno mjesto, ne samo u našoj zemlji već i u naučnim krugovima u svijetu.*⁴ Također je svima koji su se interesirali za Orijentalni institut u Sarajevu govorio da je: *Orijentalni institut u vrijeme svoga osnivanja zamišljen kao nadnacionalna i izvanpolitička institucija i kao takva treba da ostane.*⁵

Cijeneći značaj Orijentalnog instituta kao jedinstvene naučne institucije ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i na širem prostoru ex Jugoslavije u kome se od samog osnivanja stručno i sistematski prikupljala, obrađivala i interpretirala arhivska građa na arapskom, osmansko-turskom i perzijskom jeziku i gdje se izučava opća i kulturna historija osmanskog perioda Bosne i Hercegovine, kao direktor prof. dr. Sućeska nastavlja naučnu politiku svojih prethodnika da saradnici Instituta rade na obradi i publikovanju orijentalnih izvora za historiju naroda Bosne i Hercegovine i njihovu kulturnu baštinu. Pored postojećeg naučnog i stručnog kadra, prof. dr. Sućeska je u svom mandatu insistirao i na što većem prijemu mlađih orijentalista i osmanista. U to vrijeme raniji direktori akademici Đurđev i Filipović bili su u stalnom radnom odnosu na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a u međuvremenu je umro i dr. Hazim Šabanović. Time je ova institucija ostala bez svojih najuglednijih naučnih radnika. Zato je sa postojećim kadrom profesor Sućeska želio da angažira više mladih naučnika. Oni će u narednom periodu zauzeti mjesto svojih cijenjenih prethodnika i time održati ugled ove institucije. Kako se u to vrijeme Orijentalni institut nalazio u dijelu Zemaljskog muzeja, uložio je veliki trud da Institut dobije adekvatniji smještaj. Do toga je došlo neposredno poslije odlaska profesora Sućeske sa mjesta direktora Orijentalnog instituta i njegova zasluga u tome je nezaobilažna. I u narednom periodu prof. dr. Avdo Sućeska je u svojstvu člana Redakcije *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Naučnog vijeća, u komisijama za doktorske disertacije i magistarske radove, kao i izbore naučnih i stručnih saradnika bio svakodnevno angažiran za unapređenje ove institucije.⁶

⁴ Behija Zlatar, „Akademik Avdo Sućeska kao direktor Orijentalnog instituta u Sarajevu“, *Pregled*, časopis za društvena pitanja, br. 3, Sarajevo, septembar/decembar 2011. godine, str. 291.

⁵ Isto, str. 291.

⁶ Isto, str. 289–291.

Kao direktor Orijentalnog instituta, profesor Sućeska bio je odgovorni urednik časopisa *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Pred njim je bio jedan od osnovnih zadataka da nadoknadi vrijeme kada ovaj časopis nije štampan od 1965. do 1969. godine. Zato je u svom mandatu nastojao da nadoknadi propuštene brojeve i da časopis nastavi sa svojim godišnjim izlaskom.⁷ I na ovaj način je pokazao svu ozbiljnost u naučnom radu kako pojedinaca, tako i kolektiva.

Takođe je nastojao da naučnoj javnosti u što većem broju budu dostupni osmanski defteri. U vrijeme dok je obavljao dužnost direktora, Orijentalni institut objavio je jedan izuzetno važan osmanski popisni defter koji je nastao neposredno poslije osmanskog zauzimanja u oblasti Brankovića. U njemu se nalaze precizni podaci o naseljima, stanovništvu i privredi na navedenom prostoru. Defter je objavljen u seriji *Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia* pod naslovom: *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*. Preveli su ga i za štampu priredili u dva toma:

Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević. Glavni urednik bio je Hazim Šabanović, a odgovorni urednik Avdo Sućeska. Tomus tertius, Serija II, Defteri, knjiga 2, sv. I, Sarajevo 1972., XXIII + 378 + I map. i *Oblast Brankovića, Opširni katastarski popis iz 1455. godine*. Priredili: Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević. Glavni urednik: Hazim Šabanović. Odgovorni urednik: Avdo Sućeska. Tomus tertius. Serija II, Defteri, knjiga 2, sv. 2, Sarajevo 1972., XVI + I map + 324.

Kada je 17. maja 1992. godine od agresorskih granata zapaljena zgrada u kojoj se nalazio Orijentalni institut u Sarajevu i kada su u vatrenoj stihiji izgorjeli svi njegovi fondovi, biblioteka i cjelokupna imovina, akademik Avdo Sućeska je to doživio kao ličnu tragediju. Zato je narednih godina do smrti nastojao da u svakoj situaciji pomogne ovu instituciju.

Isto tako veoma uspješno je obavljao i dužnost dekana Pravnog fakulteta u Sarajevu. U tom zvanju bio je od 1984. do 1986. godine.⁸ Ovo povjerenje da se nađe na čelu Pravnog fakulteta u Sarajevu nije bilo slučajno. Cijeli četrdesetogodišnji radni život u kontinuitetu profesor

⁷ *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. XIV–XV/1964–65, Sarajevo, 1969. god.; br. XVI–XVII/1966–67, Sarajevo, 1970. god.; br. XVIII–XIX/1968–69, Sarajevo, 1973. god.; br. XX–XXI/1970–71, Sarajevo 1974. god.

⁸ *Pravni fakultet u Sarajevu 1946/47 – 1986/87*, Sarajevo, 1987. god., str. 50.

je proveo u ovoj naučnoj ustanovi. *Formiranje nacionalne historije države i prava kao nastavne i naučne discipline Pravnog fakulteta u Sarajevu, i općenito u BiH, u velikoj mjeri djelo je dr. Avde Sućeske.*⁹

Zbog velikog doprinosa u nauci i ugleda kojeg je uživao u naučnim krugovima i široj intelektualnoj zajednici, predložen je od strane akademika Radovana Samardžića i Envera Redžića i 03. 03. 1987. godine biran za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti. U datom prijedlogu navedeni akademici su između ostalog napisali: *Dr. Avdo Sućeska jedan je od najistaknutijih ne samo jugoslovenskih, nego i svjetskih poznavalaca društvene, pravne i političke istorije jugoistočne Evrope za vreme turske vlasti. Dr. Avdo Sućeska posebno je uticao na razvitak orijentalnih studija i istoriografije jugoslovenskih naroda pod turskom vlašću. To se u najvećoj mjeri odnosi na unutrašnju istoriju jugoslovenskih zemalja, pre svega Bosne i Hercegovine, i na sistem turske uprave, poreskog sistema i vojnog uređenja.*¹⁰

U narednim godinama akademik Sućeska s istim intenzitetom nastavlja naučnu djelatnost. Penzionisan je 1990. godine, međutim, i dalje je aktivan u naučnom radu. Zato je od kolega 1995. godine predložen i biran u redovnog člana ANUBiH. U obrazloženju za ovaj izbor, između ostalog, pisci referata akademik Enver Redžić i akademik Arif Tanović pišu: *Pod uslovima rata, najsvirepijeg kojeg je poznavala naša zemlja, Sućeska je dokazivao vjernost pozivu naučnika organizovanjem naučnih skupova, istupanjem u javnosti sa referatima, osvjetljavanjem naučno otvorenih problema iz istorije BiH, pisanjem novih studija iz zadate tematike, učešćem u programima okruglih stolova i simpozijuma potvrđujući da nasilje, ma kako okrutno, ne može ugušiti stvaralačku misao.*¹¹ Tokom rata i sve do smrti akademik Avdo Sućeska bio je sekretar Odjeljenja Društvenih nauka ANUBiH. Isto tako je od 1999. godine bio i član Predsjedništva ANUBiH. Također je bio član Odbora za historiju pri ANUBiH.¹²

Osim naučne djelatnosti, profesor Sućeka je pokazivao posebnu odgovornost prema jednom broju mlađih saradnika. Prema njima se odnosio prijateljski, ali i kao profesor. *U njima je vidio buduće vodeće*

⁹ M. Imamović, *Akademik prof. dr. Avdo Sućeska*, str. 137.

¹⁰ Kopija ovog referata nalazi se u autorovom privatnom arhivu.

¹¹ Isto.

¹² www.anubih.ba Avdo Sućeska, Osvrt akademika Envera Redžića na životni i naučni put akademika Avde Sućeske, str. 130.

ličnosti naše historijske nauke, kojima je nesebično prenosio sva svoja znanja, kontakte i neophodne informacije.¹³

Zbog velikih zasluga koje je imao u svojstvu univerzitetskog profesora i uglednog naučnog radnika, akademik prof. dr. Avdo Sućeska je dobio i značajna društvena priznanja. Između ostalog dobitnik je Šestoaprilske nagrade grada Sarajeva, Dvadesetsedmojulske nagrade, Orden rada sa crvenom zastavom, te počasnog građanina Poljica i brojnih drugih javnih i društvenih priznanja.¹⁴

Ovaj svijet napustio je 21. 12. 2001. godine. Njegovi zemni ostaci ukopani su 24. 12. 2001. godine na Gradskom groblju Bare u Sarajevu. Odlaskom akademika prof. dr. Avde Sućeske polahko ali neumitno otišla je upravo skoro cijela starija generacija osmanista XX st., Bosne i Hercegovine koja je stekla najveća priznanja i poštovanje u regiji i svijetu.

c) Poklon biblioteka profesora Sućeske BZK „Preporod“

U toku svog višedecenijskog rada prof. dr. Avdo Sućeska je sakupio veliki broj arhivske građe. Na prvom mjestu su dokumenti, kopije i prevodi dokumenata osmanske provenijencije. Također je posjedovao veliki broj stručnih i naučnih knjiga. Želeći pomoći istraživačkim projektima koje su započeli članovi i saradnici BZK „Preporod“ 1993/1994. godine poklonio im je svoju privatnu biblioteku. Knjige ove zadužbine sada se nalaze u Biblioteci Instituta za bošnjačke studije BZK „Preporod“. *Jedini uvjet ovog donatora bio je da se njegove knjige vode kao poseban fond i da se koriste isključivo u čitaonici.*¹⁵

Poštujući profesorovu oporuku, knjige su upisane u poseban fond, uvrštene u abecedni i stručni katalog, te unesene u kompjutersku bazu biblioteke. Najvredniji dio biblioteke su knjige, zbornici, separati, enciklopedije, časopisi i arhivski materijal. Sve navedeno je pojedinačno ispečatirano uz navođenje *Biblioteka akademika prof. dr. Avdo Sućeska*. Ova

¹³ Dr. Mustafa Imamović, „Klasnost i nacionalnost u historiografskom djelu Avde Sućeske“, *Pregled, časopis za društvena pitanja*, br. 3, Sarajevo, septembar/decembar 2011. god., str. 265; M. Imamović, *Akademik prof. dr. Avdo Sućeska*, str. 137.

¹⁴ *Ko je ko u Bošnjaka*, str. 370.

¹⁵ *Stručni katalog poklonjenih knjiga akademika prof. dr. Avde Sućeske Biblioteci Instituta za bošnjačke studije BZK „Preporod“*, Knjige obradila i katalog pripremila Isma Kamberović, Sarajevo, 2006. god., str. 9.

biblioteka je katalogizirana i smještena po UDK sistemu u zatvorene ormare. Sve skupa u inventarskoj knjizi ima 2.142 bibliografske jedinice.¹⁶ Petogodišnjicu profesorove smrti BZK „Preporod“ i Pravni fakultet u Sarajevu obilježili su objavljivanjem *Stručnog kataloga poklonjenih knjiga akademika prof. dr. Avde Sućeske Biblioteci Instituta za bošnjačke studije BZK „Preporod“*. U publikovanom katalogu je navedeno 1.746 bibliografskih jedinica. Do razlike između navedenog broja od 2.142 i 1.746 došlo je usljed duplikata nekih knjiga i drugih vrsta izdanja, te separata.¹⁷

Osim na bosanskom, dio poklonjenih knjiga pisan je i na jezicima drugih južnoslavenskih naroda, kao i na stranim jezicima: njemačkom, turskom, ruskom, bugarskom, francuskom i engleskom. Skoro u cijelosti knjige se odnose na historiju osmanskog perioda. Međutim, jedan manji dio odnosi se općenito na pravo i islamistiku. Posebna vrijednost Biblioteke je što posjeduje određeni broj knjiga koje su pravi rariteti i ne mogu se kupiti ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i široj regiji.¹⁸ Biblioteka akademika Sućeske ima i arhivski fond. Osnovni dio ovog fonda čine kopije prijevoda na bosanski jezik osmansko-turskih deftera kao što su: *mühimme*-defteri, *maliye*-defteri, *ahkyamuş-şikayet*-defteri i *mufassal*-defteri. Svi oni se odnose na Bosanski ejalet koji je obuhvatao prostore cijele Bosne i Hercegovine, prostore nekadašnjeg Novopazar-skog sandžaka, te dijelove susjedne Srbije, Crne Gore i Hrvatske.

Tako je jedna lijepa profesorova namjera na najbolji i najstručniji način postala pristupačna širem naučnom i intelektualnom krugu korisnika. Time je *Biblioteka akademika prof. dr. Avde Sućeske*, kao poseban fond Biblioteke Instituta za bošnjačke studije BZK „Preporod“ ispunila svoju plemenitu namjeru.

II. Stvaralački opus

a) Općenito o profesorovim naučnim radovima

Već duže vremena naučni opus akademika Avde Sućeske bio je predmet interesovanja šire naučne javnosti. U povodu profesorove

¹⁶ Isma Kamberović, „Biblioteka akademika Avde Sućeske“, *Pregled*, časopis za društvena pitanja, br. 3, Sarajevo, septembar/decembar 2011. god., str. 293.

¹⁷ *Stručni katalog*, str. 9.

¹⁸ I. Kamberović, *Biblioteka*, str. 294.

sedamdesete godine života Emina Stanek uradila je *Bibliografiju radova akademika Avde Sućeske*. Tom prilikom navela je 120 bibliografskih jedinica koje su obuhvatile profesorove radove objavljene do 1997. godine.¹⁹ Do sada ova bibliografija je znatno veća. Broji 173 bibliografske jedinice. Novi broj od 53 bibliografske jedinice dopunjen je sa radovima koje je profesor Sućeska objavio u više naučnih i stručnih publikacija od 1997. do 2006. godine. To znači da su objavljeni i oni radovi koji su publikovani poslije autorove smrti, te dopunjena sa 41 bibliografskom jedinicom koje nisu uvrštene u ranije objavljenoj bibliografiji. Gledajući u cjelini od 173 bibliografske jedinice navode se: četiri samostalne knjige, 122 stručna i naučna članka, 16 prikaza, tri nekrologa, tri enciklopedijske natuknice, a ostalo su osvrti i diskusije o različitim temama. Od 122 stručna i naučna rada 96 je objavljeno na bosanskom, 13 radova je na njemačkom, šest na turskom, četiri na engleskom, te po jedan na makedonskom, češkom i francuskom jeziku. Osim objavljenih radova, profesor Sućeska učestvovao je sa referatima na više Kongresa, naučnih skupova i okruglih stolova.²⁰ Zbog toga je za života s pravom ubrajan među najbolje poznavaoce društvene, pravne i političke historije zemalja jugoistočne Evrope u vrijeme osmanske vladavine.

Još od asistentskih dana sa prvim radovima, akademik Sućeska imao je jasan plan naučnog rada. Težište njegovog interesovanja bilo je proučavanje državno-pravnog razvitka Bosne osmanskog perioda. Na to je vjerovatno uticao i boravak u Münchenu na Institutu za historiju i kulturu Bliskog istoka i turkologiju. Profesori Franz Babinger i Hans Joachim Kissling su u velikoj mjeri uticali u naučno-osmanističkom formiranju i razvoju akademika Sućeske. *U tom pogledu i studijski boravci u Beču, Carigradu i Ankari, kao i u našim arhivskim centrima koristili su mu u proučavanju događaja i procesa koji su ga naučno privlačili. Osmanistice se predao cijelim kapacitetom da bi u njenom razvoju zauzeo jedno od vodećih mjesta.*²¹ I dok su njegove starije kolege akademici Branislav Đurđev i Nedim Filipović, te dr. Hazim Šabanović bili više okrenuti ranijim

¹⁹ Emina Stanek, „Bibliografija radova akademika Avde Sućeske - u povodu sedamdeset godina života“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 46, Sarajevo, 1997. god., str. 175–185.

²⁰ I. Kamberović, Biblioteka, str. 295; Ista, „Bibliografija radova prof. dr. Avde Sućeske“, *Stručni katalog*, str. 345–364.

²¹ www.anubih.ba. Osvrt akademika Envera Redžića na životni i naučni put akademika Avde Sućeske, str. 128.

stoljećima, dotle je uže područje akademika Sućeske bilo Bosna i Hercegovina u XVII, XVIII i prvoj polovini XIX st.

Proučavajući u brojnim arhivima i bibliotekama Sarajeva, Istanbula, Ankare, Beča, Minhena, Dubrovnika i drugih mjesta brojne i raznovrsne dokumente, prije svega osmanske provenijencije, te u granicama tadašnjih mogućnosti i zapadne izvore pisane na njemačkom, talijanskom i latinskom jeziku, kao i ćirilčke dokumente, pažnju usmjerava u pisanju o osmansko-islamskim institucijama i osmanskom periodu Bosne i Hercegovine, preciznije Bosanskog ejaleta. *Sućeska je tokom godina svog plodnog naučnog rada napisao i objavio brojne studije, članke i rasprave o različitim pravnim i političkim pitanjima historije Bosne i okolnih zemalja osmanskog vremena. Posebno se bavio pitanjima ustroja, evolucije i pravnog regulisanja agrarnih u prvom redu čiflučkih odnosa i poreskim sistemom, te njihovim ekonomskim, demografskim i političkim posljedicama. U više radova na ovu temu ... je išao induktivnom metodom, od pojedinačnih ka općim činjenicama i zaključcima.*²²

Posebna vrijednost više radova akademika Sućeske je pisanje o društvenim odnosima i razbijanjem nekih teza koje su nekritički bile općeprihvaćene ne samo na južnoslavenskim, nego i prostorima zemalja jugoistočne Evrope. Prije svega to se odnosi na dugo uvriježeno mišljenje da je muslimansko stanovništvo na ovim prostorima u cijelosti pripadalo vladajućem društvenom sloju, a svi nemuslimani (pravoslavni, katolici i Jevreji) da su bili raja. *Avdo Sućeska je svojim spisima argumentovano razbio taj mit kao osnov srpske nacionalističke hegemonizacije u zvaničnoj historiografiji. Iz njegovih istraživačkih studija snažno je izronila ogromna bosanskomuslimanska seljačka masa, kao osnov i stalno vrelo bošnjačkog naroda, odnosno nacije.*²³

Proučavajući osmanski period, kao pravnik po struci i osmanista po vokaciji, neminovno se bavio i šerijatskim pravom. To se vidi i u profesorovim knjigama i radovima. Kako je pravni sistem Osmanskog carstva bio zasnovan na *šerijatu* i *kanunu* (svetovno zakonodavstvo), to je pišući studije i članke na temu o društveno-ekonomskim i političkim pitanjima, autor *obrađivao one institucije šerijatskog prava koji su najuže vezani za spomenutu sferu. Takvi su bili instituti: raja (zavisno stanovništvo*

²² M. Imamović, *Klasnost i nacionalnost*, str. 266, 267.

²³ Isto, str. 267.

osmanske države), *kefilema* (uzajamno jamčenje stanovnika jednog lokaliteta u pogledu zakonitog ponašanja), *muafijet* (oslobođenje od poreza), *porezi*, *vakufi* i *vakufski krediti*, *krivično pravo u osmanskome periodu uključujući šerijatsku i kanunsku komponentu*. Posebnu pažnju u člancima posvetio je sudstvu i *kadijama*. Zato se na tim mjestima pozivao na *sidžile* (sudske protokole) u kojima su se precizno *upisivali svi detalji sporova koji su presuđivali uključujući imena stranaka, predmet spora, presudu i svjedoke...* Na taj način *sidžili šerijatskih sudova predstavljaju prvorazredni historijski izvor ne samo za važeće pravo (pravo u akciji) nego i za političku, ekonomsku i kulturnu historiju određene zemlje ili grada.*²⁴

Za razliku od nekih osmanista čiji se stvaralački rad može podijeliti u više radnih faza, kod profesora Sućeske je tokom cijelog stvaralačkog rada trajao jedan ustaljeni kontinuitet, bez subjektivnog ili objektivnog prekida. Historičar po vokaciji, akribični istraživač odabranih tema, u brojnim radovima koje je napisao, posebno se ističu oni članci koji se odnose na lokalnu upravu osmanskog perioda Bosne i Hercegovine, o ustanovi malikane, o odžakluk–timarima, o pojavi i širenju islama, o čiflucima i čiflučkom sistemu, o socijalno-političkim pokretima i bunama muslimanskog stanovništva, o agrarnim odnosima i migracijama i o pojavi Jevreja u osmanskoj Bosni, te njihovom socijalnom položaju. Neophodno je kazati da se do pojave originalnih naučno-istraživačkih radova prof. dr. Avde Sućeske društvena struktura osmanske Bosne svodila na njenu konfesionalnu komponentu i podjelu. Upravo radovi Avde Sućeske su razbili taj mit. *Iz njegovih istraživačkih studija snažno je izronila ogromna bosanskomuslimanska seljačka masa, kao osnov i stalno vrelo bošnjačkog naroda, odnosno nacije.*²⁵ Gledajući sa ove vremenske distance na cjelokupni stvaralački opus akademika Sućeske, možemo konstatirati da se *kao rijetko ko prije njega, stručno i kvalificirano, bavio državnom pravnom historijom Osmanskog carstva i posljednjim stoljećima njegove vladavine na Balkanu i državno-pravnim elementima u prošlosti južnoslavenskih naroda pod turskom vlašću.*²⁶

²⁴ Prof. dr. Fikret Karčić, „Šerijatsko pravo u djelu prof. dr. Avde Sućeske“, *Pregled*, časopis za društvena pitanja, br. 3, Sarajevo, septembar/decembar 2011. god., str. 269, 270.

²⁵ M. Imamović, *Klasnost i nacionalnost*, str. 267.

²⁶ Isto, str. 268.

U posljednje dvije decenije života i rada, profesor Sućeska je pojedinim svojim kolegama sve više savjetovao da napuste neke do tada uobičajene termine koji nemaju uporišta u nauci, ali su preuzeti iz romana pojedinih književnika ili su bili uobičajeni u mitskim predanjima. Umjesto tih u historijskoj nauci osmanskog perioda nametnutih mitoloških termina, vraćao je izvorne nazive, kao što su Osmanlije, Osmansko carstvo, osmanska država, devširma i slično. To su izvorni nazivi koji se u svim ozbiljnim naučnim radovima osmanista na Istoku i Zapadu koriste. Tako je i na ovaj način profesor Sućeska bio jedan od pionira znanstvene korekcije koja je vremenom prihvaćena i na prostorima ex Jugoslavije. I ovo je jedan od doprinosa osmanistici Bosne i Hercegovine i regiona. Radi boljeg uvida, svi profesorovi radovi mogu se svrstati u više podnaslova. Prije svega to su profesorove studije.

b) Knjige

U toku višedecenijaskog naučnog rada, akademik prof. dr. Avdo Sućeska objavio je četiri knjige. To su: 1. *Ajani, prilog izučavanju organizacije lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 14, Sarajevo, 1965. godine, str. 278; 2. *Istorija države i prava naroda SFRJ*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1964. godine, str. 304, 1966, 1969, 1971, 1974, 1978, 1981, 1985, 1987, 1988. (ukupno 10 izdanja) i pod naslovom *Istorija države i prava naroda Jugoslavije*, I. P. „Svjetlost“, Sarajevo, 1991. godine; 3. *Bošnjaci u Osmanskoj državi*, Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, Biblioteka Arabeska, knj. 4, Sarajevo 1995. godine, str. 60; 4. *Državno pravni razvitak Bosne i Hercegovine: izbor tekstova*, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo, 1995. godine, str. 160, drugo izdanje Sarajevo, 1997. godine.

I. *Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965. godine je naslov prve profesorove objavljene knjige. Napisana je i odbranjena kao doktorska disertacija na Pravnom fakultetu u Beogradu 1959. godine pod naslovom *Ajani: prilog izučavanju organizacije lokalne uprave u Turskoj državi u XVIII i početkom XIX vijeka sa naročitim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Do objave ove knjige pitanjem o osmanskoj lokalnoj upravi interesovalo se i pisalo više historičara. Prije svega tu su radovi Hamdije Kreševljakovića, Hazima Šabanovića, Konstantina Bastajića i drugih. No, tek je sa ovom studijom

dat sveobuhvatni pregled osmanske lokalne uprave. Prije nego je počeo pisati doktorsku disertaciju, profesor Sućeska je boravio u arhivima Istanbula, Beča, Sarajeva, Fojnice, Kreševa, Skoplja, Dubrovnika, Zadra, Zagreba, Splita i Makarske. U njima je prikupio bogatu arhivsku građu, a u bibliotekama navedenih i drugih mjesta stručnu literaturu. Tek poslije toga je pristupio pisanju doktorata i publikovanju knjige. Knjiga je podijeljena u dva dijela: prvi dio je naslovljen *Pojava i mjesto ajana u društveno-političkom sistemu Osmanske carevine* (13–163). Sa više podnaslova u ovom dijelu daje opći pregled na teritoriji cijele osmanske države, posebno o ajanima i ajanluku. U drugom dijelu pod naslovom *Specifičnosti ajanluka u Bosni* isključivo piše o instituciji ajanluka i ajana na teritoriji Bosanskog ejaleta (165–222). Na kraju knjige je opširniji Zaključak na bosanskom i njemačkom jeziku (222–254), Izvori i literatura, te Skraćenice (255–265).

Po mišljenju akademika Sućeske, institucija ajanluka predstavlja veoma interesantan historijsko-pravni fenomen. Istražujući ovu temu, došao je do zaključka da je institucija ajanluka bila nepoznata u ranijoj državno-pravnoj praksi muslimanskih zemalja, kao i u prvim stoljećima osmanske države.²⁷ Po mišljenju autora, ajanluk predstavlja *samoniklu osmansku državno-pravnu ustanovu, koja je organski izrasla iz osnova kvantitativnog i kvalitativnog narastanja određenih vrsta državnih poslova, koji su u posebnim unutrašnjim društveno-političkim uslovima i spoljopolitičkim teškoćama počev od druge polovine XVII stoljeća počeli da se obavljaju uz pomoć i putem vilajetskih ajana*. Dalje naglašava da je ovaj proces završen tokom prve polovine XVIII st.²⁸ Vrlo precizno piše i o nadležnosti ajana. Po profesorovom mišljenju *ajanluk predstavlja određen skup dužnosti i prava, koji se mogu označiti jednim terminom: ajanska funkcija (ayanlık)*.²⁹

Ustanova ajanluka dobila je izrazite oblike na teritoriji tadašnjeg Bosanskog ejaleta. To je posebno došlo do punog izražaja u XVIII st. Bilo je to stoljeće brojnih događanja, od kojih su neki bili prelomni za ovu

²⁷ Enes Durmišević, „Ajani i lokalna uprava u Osmanskom carstvu u djelu prof. Avde Sućeske“, *Prilozi*, časopis za društvena pitanja, br. 3, Sarajevo, septembar/decembar 2011. god., str. 275.

²⁸ Avdo Sućeska, *Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 14, Sarajevo, 1965. god., str. 92, 94.

²⁹ Isto, str. 93.

pokrajinu i njeno stanovništvo. Na lokalnom nivou dužnost ajana vršile su prije svega ugledne i u narodu po svom ličnom poštenju uvažene ličnosti. U krug vilajetskih ajana ulazili su svi istaknutiji funkcioneri vojnih organizacija i upravne vlasti u pokrajinama. *U širi krug vilajetskih ajana spadali su svi istaknutiji predstavnici povlaštenih slojeva osmanskog društva u provincijama.*³⁰ Lokalni sudija (*kadija*) u osmanskoj državi je nadomještao nedostatak mjesnog organa opće vlasti. *Tako je kadija, pored uobičajenih poslova presuđivanja po šerijatu i kanunu, vršio i druge poslove pod kontrolom tržišta do nadgledanja opće mobilizacije.* Zato je u toku arhivskog istraživanja i kasnijeg pisanja, profesor Sućeska koristio brojne kadijske *sidžille* – sudske protokole iz *sidžila* Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu i Državnog arhiva Makedonije u Skoplju.³¹

O knjizi *Ajani* svoje mišljenje dali su brojni istaknuti historičari. Po mišljenju akademika Envera Redžića ovo djelo spada u sam vrh savremene historiografije gdje se ogleda i potvrđuje *uspon saglasno svjetskim naučnim kriterijima.*³² Sličnog mišljenja su i drugi osmanisti. *Monografija „Ajani“ ulazi u najuži izbor onih velikih dela savremene jugoslovenske istoriografije koja su obeležila njen uspon ka međunarodnim merilima i visinama.*³³ Sa ovim djelom i kasnijim člancima, akademik Sućeska je izvršio veliki preokret u dotadašnjoj bosanskohercegovačkoj, jugoslovenskoj, pa i šire regije historiografiji uvođenjem društvene komponente u pristupu historiji Bosne i Hercegovine osmanskog perioda i bosanskih muslimana, tj. Bošnjaka. *Time je cjelokupna pozicija Bošnjaka u Osmanskom carstvu redefinirana.* Kako je napisao prof. dr. Ibrahim Karabegović u *najuži izbor najistaknutijih istraživača i tumača historije Bosne za vrijeme osmanske vladavine spada Avdo Sućeska koji je to pokazao knjigom Ajani.*³⁴ Interesantno je primijetiti da od brojnih bosanskohercegovačkih orijentalista i osmanista, kada je knjiga izašla iz štampe, nije se našao nijedan domaći autor da u najpoznatijim tadašnjim časopisima kao

³⁰ E. Durmišević, *Ajani*, 275.

³¹ F. Karčić, *Šerijatsko pravo*, str. 269, 270.

³² www.anubih.ba E. Redžić, *Osvrt*, str. 129.

³³ Radovan Samardžić, Referat za izbor prof. dr. Avde Sućeske za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 3. III 1987. godine. Kopija referata kod autora knjige.

³⁴ Dr. Ibrahim Karabegović, „Historiografija o Bosni i Hercegovini – najznačajnija literatura“, *Didaktički putokazi*, br. 5, Zenica, 2000. god., str. 77.

što su *Prilozi za orijentalnu filologiju* ili *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* da osvrt ili prikaz na ovu knjigu.

II. Još od asistentskih dana profesor Sućeska osjetio je da na predmetu na kojem je angažiran nedostaje potreban udžbenik iz kojeg bi se studenti Pravnog fakulteta spremali za ispit. Zato je poslije odbranjenog doktorata, i uporedo sa pripremom *Ajana* za štampanje, profesor Sućeska pristupio i pisanju univerzitetskog udžbenika. Pisanje je trajalo od 1960 do 1964. godine. Po dolasku sa specijalizacije iz Münchena 1964. godine, iz štampe je izašao univerzitetski udžbenik *Istorija države i prava naroda SFRJ*. Gledajući sadržaj i način kako je napisan, za ovo djelo može se kazati da je izuzetan univerzitetski udžbenik. Sastoji se od *Uvoda* (7–9), I. *Preddržavno uređenje kod južnih Slovena* (9–16), II. *Ranofeudalne države južnoslovenskih naroda* (17–38), III. *Feudalne države jugoslovenskih naroda* (39–75), IV. *Državnopravni položaj naših zemalja pod tuđinskom vlašću* (76–124), V. *Buržoaske države jugoslovenskih naroda* (125–175), VI. *Državnopravni položaj jugoslovenskih zemalja u okviru Habsburške monarhije* (176–193), VII. *Jugoslavija* (194–270) i *Osnovni izvori i literatura* (271–279). Od prvog izlaska 1964. godine doživjela je ukupno jedanaest izdanja (1964, 1966, 1969, 1971, 1974, 1978, 1981, 1985, 1987, 1988 i 1991). Od 1974. godine u VI. poglavlju su dva podnaslova: *Državno-pravni položaj jugoslovenskih zemalja u okviru Habsburške Monarhije* i *Makedonija 1903-1912*. koje je napisao prof. dr. Mustafa Imamović.

Po mišljenju akademika prof. dr. Radovana Samardžića *Istorija države i prava naroda SFRJ* je zrelo i pregledno napisano djelo. Istovremeno ističe da se čitajući ovu knjigu vidi velika erudicija u historiografiji i pravnim disciplinama profesora Sućeske. Time je pokazao širinu i temeljitost u drugim naučnim raspravama i studijama istraživačkog karaktera. *Iako udžbenik, ova knjiga ima veliki broj sasvim originalnih rešenja i može poslužiti kao priručnik svima onima koji se zanimaju državnim pravnim razvitkom jugoslovenskih zemalja.*³⁵ Zbog objektivnog pisanja i nespornih provjerenih historijskih činjenica, te preglednosti napisanog, ova knjiga bila je korištena kao univerzitetski udžbenik i na drugim Pravnim fakultetima ex SFRJ.

³⁵ Radovan Samardžić, Referat za izbor prof. dr. Avde Sućeske u zvanje dopisni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 3. III 1987. god. Kopija referata kod Enesa Pelidije.

III. Tokom svog višedecenijskog rada akademik Avdo Sućeska je pored pisanja o lokalnoj upravi, ajanima i prilikama u Bosanskom ejaletu u više članaka pisao i o Bošnjacima. Na ovu temu objavljena je i posebna profesorova knjiga pod naslovom *Bošnjaci u Osmanskoj državi*.³⁶ Cijela knjiga sastoji se od dva naslova: I. *Bošnjaci (Muslimani) u osmanskoj državi* (7–44) i II. *Korijeni genocida nad Bošnjacima* (45–56). Prvi dio je profesorov članak kojeg je prije ovog publikovanja objavio u časopisu *Pregled*, pod naslovom *Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj državi*.³⁷ Kao što se i iz naslova vidi, akademik Sućeska je na osnovu izvora i literature koje navodi u 96 fusnota dao presjek položaja Bošnjaka u Bosanskom ejaletu. Ovim radom produbio je u ranije objavljenim člancima pisanje o Muslimanima, kako je jedino i službeno mogao da ih imenuje 1974. godine kao autohtoni narod. Ovim radom, koji čini prvi dio knjige, autor ukazuje na svu slojevitost bošnjačkog (muslimanskog) naroda koji je samo znatno manjim dijelom pripadao lokalnom i pokrajinskom vladajućem društvenom sloju. Time je naučno dokazao da Bošnjaci, kao narod u cjelini nisu bili na vlasti i tlačili nemuslimansko stanovništvo, kao što se do tada govorilo i pisalo. Naprotiv. Zbog brojnih nepravdi i zloupotreba vlasti, nerijetko su se bunili i doživljavali sva ona iskušenja u kojima su bili i niži društveni slojevi pravoslavnog, katoličkog i jevrejskog stanovništva. Posebno mjesto u tim pobunama imao je Pokret za autonomiju Bosne pod vođstvom Husein-kapetana Gradaševića. Kako piše profesor Sućeska, poslije vojnog poraza Pokreta za autonomiju 1832) i ukidanja kapetanija i kapetana, te ajanluka i ajana (1835) sve do okupacije Bosne 1878. godine u *političkom životu Bošnjaka nastaje jedan vakum koji pokušava da iskoristi osmanska vlast za provođenje započetih reformi vojske, uprave, poreskog sistema i dr., što im je došlo do vidnog izražaja za vrijeme uprave u Bosni Topal Šerif Osman-paše (1860-1869)*.³⁸ Posljedni otpor bošnjačkog naroda bio je protiv odluka Berlinskog kongresa 1878. godine. Tada je osmanska država prepustila na „privremenu“ upravu Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj monarhiji. Na kraju prvog dijela knjige zaključuje: *Naravno, ti slojevi su svojim buntarskim raspoloženjem*

³⁶ Avdo Sućeska, *Bošnjaci u osmanskoj državi*, Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, Biblioteka Arabeska, knj. 4, Sarajevo, 1995. god., str. 59.

³⁷ Avdo Sućeska, „Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj državi“, *Pregled*, časopis za društvena pitanja, god. 64, br. 5, Sarajevo, maj 1974. god., str. 483–509.

³⁸ A. Sućeska, *Bošnjaci*, str. 43.

*ispoljavali duboki patriotizam i odanost svojoj rodnoj grudi, patriotizam koji je bio uperen ne samo protiv okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije, već i protiv postojećeg stanja osmanske vlasti kakva se bila oblikovala u godinama pred okupaciju Bosne i Hercegovine.*³⁹

U drugom dijelu knjige koji je naslovljen sa *Korijeni genocida nad Bošnjacima* autor piše o genocidu nad ovim narodom koji je prisutan još od Bečkog rata (1683–1699). To je posebno bilo vidljivo na onim teritorijama koje su u tom ratu osvojile habzburška ili mletačka vojska. Posebno je to bilo vidljivo na teritoriji Ličkog sandžaka 1689. godine, kao i u nekim drugim sandžacima Bosanskog ejaleta 1690. godine. Takvo stanje bilo je i u narednim godinama do potpisivanja Karlovačkog mirovnog ugovora.⁴⁰ *Uz opisna stradanja i nevolje u kojima se našlo bosansko muslimansko stanovništvo, čiji je znatan broj potpuno istrijebljen, u Mađarskoj, Vojvodini i Dalmaciji, najteže je Bošnjacima padala opasnost od njihovog prevjeravanja na čijem su udaru naročito bili nemoćni starci, žene i djeca.*⁴¹ Dalje piše da je protjerivanje i pokrštavanje muslimanskog stanovništva nastavljeno i tokom cijelog narednog XVIII st. *Istrebljenje muslimana bio je zvaničan, službeni stav (državna politika) kršćanskih sila, koje su bile u sukobu sa osmanskom državom.* To je posebno bilo vidljivo u vrijeme osmansko-austrijskog rata koji se vodio od 1737. do 1739. godine. Pred ovaj rat austrijski car Karlo VI (1711–1740) uputio je proglas u kojem poziva i muslimansko stanovništvo da mu se pridruži, garantujući mu ličnu i imovinsku sigurnost, ali pod uvjetom da se u međuvremenu pokrsti. Kao razlog za to naveo je da *zakon svoje vjere mjesta imati ne može.*⁴² Tek u vrijeme novog osmansko-austrijskog rata (1788–1791) službeni Beč mijenja politiku. Tada, u izdatom proglasu pozivajući muslimane da mu se pridruže, car Josip II (1780–1790) ne traži njihovo pokrštavanje. Na kraju ove knjige profesor Sućeska zaključuje: *Spomenuti proglas Josipa II označava načelno kraj genocidnog ponašanja Austrije prema Bošnjacima i muslimanima uopće.*⁴³

³⁹ Isto, str. 44.

⁴⁰ Isto, str. 48, 49.

⁴¹ Isto, str. 53.

⁴² Isto, str. 54.

⁴³ Isto, str. 56.

IV. Posljednja knjiga akademika Avde Sućeske objavljena je pod naslovom *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine: izbor tekstova*.⁴⁴ Knjiga je štampana kao univerzitetski udžbenik. Kako je i u uvodnom dijelu korektno navedeno *Ova knjiga je nastala izborom tekstova iz knjige dr. AVDE SUĆESKE pod naslovom „ISTORIJA DRŽAVE I PRAVA NARODA SFRJ“ koja je doživjela više izdanja... Tekstovi su izabrani i preuzeti u ovu knjigu potpuno izvorno, bez i jedne izmjene...*⁴⁵ Cijela knjiga sastoji se od: *Uvodne napomene* (9), *Preddržavno uređenje kod južnih Slavena* (11–20); *Bosanska feudalna država* (21–32); *Bosna i Hercegovina u periodu osmansko-turske vlasti* (33–62); *Bosna i Hercegovina od 1878. do 1918. godine* (63–68) i *Jugoslavija* (69–159). Doživjela je dva izdanja. Prvo 1995., a drugo 1997. godine.

V. Osim navedene četiri knjige, profesor Sućeska je koautor knjige *Istina o Bosni i Hercegovini, Činjenice iz istorije BiH*.⁴⁶ Kako je naglašeno u *Napomeni izdavača*, osnovni zadatak autora bio je sljedeći: *Cilj nam je bio da, umjesto mnoštva dezinformacija, stereotipa i nagađanja o Bosni i Hercegovini, čitalac po prvi put nađe na jednom mjestu oslonac iz istorijske građe koji je naučno verificiran*.⁴⁷ U ovoj knjizi, nevelikog formata ali naučno, stručno i sa brojnim provjerenim činjenicama prof. dr. Avdo Sućeska autor je dijela studije pod naslovom *Osnovne osobenosti Bosne u osmansko-turskoj državi*.⁴⁸

c) Članci i prilozi

Tokom svog višedecenijskog rada u brojnim domaćim i inozemnim časopisima i listovima, akademik Avdo Sućeska istražujući brojnu arhivsku građu iz Istanbula, Beča, Sarajeva, Dubrovnika, Zagreba i drugih mjesta napisao je brojne radove. U njima nas upoznaje o osmanskoj državi, njenim institucijama, nosiocima najviših državnih, pokrajinskih

⁴⁴ Dr. Avdo Sućeska, *Državno pravni razvitak Bosne i Hercegovine, izbor tekstova*, Fakultet kriminalističkih nauka Sarajevo, Sarajevo, 1995. god., str. 159; Isto, Sarajevo, 1997. god., str. 166.

⁴⁵ Isto, dr. Mehmed Kenović, dekan Fakulteta kriminalističkih nauka – Sarajevo, str. 9.

⁴⁶ Mr. Dubravko Lovrenović, dr. Avdo Sućeska, dr. Ibrahim Tepić, Vlado Azinović, *Istina o Bosni i Hercegovini, Činjenice iz istorije BiH*, ALTERMEDIA D.O.O i NARODNA I UNIVERZITETSKA BIBLIOTEKA BiH, Sarajevo, 1991. god., str. 100.

⁴⁷ Isto, str. 5.

⁴⁸ Isto, str. 29–42.

i lokalnih institucija, osmanskom periodu Bosne i Hercegovine, kao i dijelom susjednih zemalja, bošnjačkom narodu i drugim veoma interesantnim i raznovrsnim temama.

Pažljivo čitajući objavljene radove akademika Avde Sućeske možemo konstatirati da su skoro u cijelosti pisani na osnovu izvora osmanske i zapadne provenijencije, te stručne literature. To su izvorni naučni članci. Pisani su jasno, historijski utemeljeno, pravnički precizno, uz korektno citiranje podataka. Jedan dio radova pisan je na istu ili sličnu temu. Do toga je dolazilo usljed profesorovog pronalaska nove izvorne arhivske građe, koji se, pored već napisanog, dopunjuju i sa novim podacima. Među radovima ima i onih koji su objavljeni na bosanskom, ali zbog interesovanja šire naučne javnosti neki od njih su prevedeni na engleski, njemački i turski jezik. Zbog toga ću sve napisane i publikovane profesorove članke prikazati na ovom mjestu tematski, a ne hronološki. Svaki tematski pregled grupisan je tako kada je napisan prvi profesorov rad na tu temu. Mislim da će time čitalac ili onaj ko se bude interesirao za akademikov naučni rad imati jasniji pregled.

Prvi objavljeni profesorov rad naslovljen je sa *Vakufski krediti u Sarajevu: (u svjetlu sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974 i 975/1564/65/66)*.⁴⁹ Time je prof. dr. Avdo Sućeska nagovijestio svoje interesovanje za osmanski period s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. Rad je pisan na osnovu donesenih podataka u sudskim protokolima sarajevskog kadije (*sidžilla*) koji su vođeni 972, 973 i 974. hidžretske godine (1564 do 1566). Korišteni *sidžili* nalaze se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. U njima su podaci samo za manje vakufe. Za ovaj vremenski period navodi se 53 takva vakufa kao zajmodavca (kreditora). U samom tekstu precizno se navode novčane transakcije u akčama i cijene za pojedine vrste upisanih roba. *Prema podacima iz vakuf-nama, novac se mogao pozajmljivati samo privrednicima, to jeste samo onim licima koja su imala proizvodno zanimanje, jer su samo takva lica pružala garancije da će pozajmljeni novac korisno upotrijebiti, uredno i na vrijeme vratiti dug.*

⁴⁹ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 2, Sarajevo, 1954. god., str. 343–379.

Poslije 32 godine uz određene dopune i korekcije rad je štampan pod naslovom *Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima Sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974. i 975/1564, 65 i 66.*⁵⁰

Već u asistentskim danima profesor Sućeska je pokazao interesovanje prema osmanskoj lokalnoj vlasti. Zato je pažnju i posvetio ličnostima koje su bile administrativni upravnici, a koji su u historiji poznati pod imenom *mutesellimi*. Nerijetko su ove ličnosti bile i na dužnosti zamjenika sandžakbega ili beglerbega. Za svoj posao bili su oslobođeni dijela poreza ili poreza u cjelini. Vjerovatno da je to bio i razlog pisanja novog članka pod naslovom *Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata: (prilog izučavanja lokalne uprave u našim zemljama za vrijeme Turaka)*.⁵¹ Tri decenije kasnije profesor Sućeska napisao je i na turskom jeziku objavio novi rad na ovu temu pod naslovom *Bosna eyaletinde mütesellimlik*.⁵²

Sljedeći napisani rad profesora Sućeske je *malikana* – doživotni zakup. Članak *Malikana (doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi)*⁵³ napisan je na osnovu podataka *sidžila* iz arhiva Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, biblioteke Orijentalnog instituta u Sarajevu, Orijentalne zbirke JAZU, sada HAZU iz Zagreba, te brojne stručne literature. U uvodnom dijelu rada autor navodi šta podrazumijeva pod pojmom *malikana*. Radi preciznijeg navođenja, daje tri objašnjenja. U prvom dijelu rada piše o uspostavi malikane 1695. godine, razlozima njenog zavođenja, pravnoj prirodi i društveno-ekonomskim posljedicama. Po mišljenju profesora Sućeske, sistem malikane uspostavljen je kao izraz krajnje finansijske nužde osmanske države. *Pritisnuta nesavladivim unutrašnjim i spoljašnjim teškoćama, centralna turska vlast, dajući svoja imanja u malikanu, do kraja je potkopala svoje ionako oslabljene finansijske*

⁵⁰ Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 44–45/1994–95., Sarajevo, 1996. god., str. 99–132, 130.

⁵¹ Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. 7, Sarajevo 1959. god., str. 295–315.

⁵² Edebiyat Fakültesi Basimevi, Istanbul, sene 1989.

⁵³ Prilozi za orijentalnu filologiju, VIII–IX/1958–9, Sarajevo, 1960. god., str. 111–142.

pozicije, čije su negativne posljedice pokazale naročito dejstvo poslije teških ratova, što ih je vodila Turska sa Rusijom i Austrijom u drugoj polovini XVIII vijeka.⁵⁴ I pored ranijih pokušaja, tek u vrijeme Tanzimata (1839) ukinut je sistem malikane.

Poslije dužeg vremena ponovo je napisao rad o malikani pod naslovom *Die malikane: Lebenslangliche Pacht der Staatsgüter im Osmanischen Reich* = *Malikane: Osmanlı İmaparratorluğunda Mıritoprakların yaşam boyu tasarruf hakkı*⁵⁵ i prevedeni prvi rad o malikani na engleskom jeziku *Malikana (Lifelong Lease of Governmental Estates in the Ottoman State – Malikana (Doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi)*.⁵⁶

Naredna tri rada koja je profesor Sućeska napisao i objavio prije štampanja knjige o ajanima su iz njegove doktorske disertacije. To su: *Porijeklo i mjesto ajana u društveno-političkom sistemu turske države*,⁵⁷ *Vila-jetski ajani: (prilog izučavanju organizacije turske vlasti u našim zemljama)*⁵⁸ i *Organizacija lokalne vlasti u Osmanskom carstvu do kraja XVII vijeka*.⁵⁹ Poslije izlaska iz štampe monografije *Ajani*, u narednom periodu profesor Sućeska se u dva rada vraćao ovoj temi. Pored ranije napisanih činjenica donosio je i nove podatke koji su upotpunjavali dotadašnje pisanje o ajanluku i ajanima. Takvi su radovi: *Bosna pašalığında ayanlık*,⁶⁰ *Ajanluk u Beogradskom pašaluku*,⁶¹ *Uloga ajanluka u učvršćivanju vlasti bosanskih kapetana*⁶² i *Bedeutug und Entwicklung des Begriffes A'yan im Osmanischen Reich*.⁶³

⁵⁴ Isto, str. 139.

⁵⁵ *Iktisat Fakültesi Mecmuası*, U. Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armagan 1983, Istanbul Üniversitesi, Istanbul, 1985., str. 261–282.

⁵⁶ *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 36/1986., Sarajevo, 1987. god., str. 197–230.

⁵⁷ *Pregled*, časopis za društvena pitanja, knjiga I, broj 1–2 (januar–februar), Sarajevo, 1960. god., str. 103–116.

⁵⁸ *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XIII, 1962., Sarajevo, 1963. god., str. 167–198.

⁵⁹ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, broj 11, Sarajevo, 1963. god., str. 232–254.

⁶⁰ First International Congress on the Social and Economic History of Turkey, Ankara, 1977., str. 41–43.

⁶¹ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjaluci*, Banjaluka, 1981. god., str. 241–248.

⁶² *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 36, (1988), Sarajevo, 1989. god., str. 355–371.

⁶³ *Südost-Forschungen*, 25, 1966., str. 3–26.

Među brojnim temama o kojima je prof. dr. Sućeska pisao su i radovi koji se dijelom odnose ne samo na prostore Bosne i Hercegovine, nego i šire regije. Među takvima su: *O nastanku čifluka u našim zemljama*,⁶⁴ *Prilog istoriji Beogradskog pašaluka*,⁶⁵ *Pravni položaj gradskog stanovništva u Srbiji u XVII stoljeću*,⁶⁶ *Die Entwicklung der Besteuerung durch die 'Varariz-i divaniye und die tekalif-i örfiye im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts*,⁶⁷ *Vlijanieto na odanočuvanjeto na rajata so nametite 'avariz-i divaniye, tekalif-i örfiye i tekalif-i šaqqa vez razvojoj na procesot na čifličenjeto vo Makedonija vo XVII vek*,⁶⁸ *Neke osobenosti krivičnog prava u jugoslovenskim zemljama za vrijeme Turaka*.⁶⁹ Ovaj rad profesor Sućeska je dopunio novim podacima i pod istim naslovom pročitao kao referat na međunarodnom naučnom skupu u Beogradu koji je održan 1. i 2. novembra 1971. godine. Pod istim naslovom rad je štampan u *Zborniku radova* sa ovog skupa.⁷⁰ Također na temu o južnoslavenskim zemljama iz osmanskog perioda i dalje piše u radovima: *Opširni okviri u kojima se odvijao ekonomsko-društveni život naših naroda i narodnosti pod osmanskom vlašću*,⁷¹ *Neke metodološke napomene o pisanjima izučavanja ekonomsko-društvenog položaja naših naroda i narodnosti u Osmanskoj državi*,⁷² *Oblici, participacije u vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka do Tanzimata (1839)*,⁷³ *Opšti okviri u kojima se odvijao ekonomsko-društveni*

⁶⁴ *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XVI, Sarajevo, 1965. god., str. 37–57.

⁶⁵ *Zbornik radova posvećen Albertu Vajsu*, Institut za pravnu istoriju na Pravnom fakultetu u Beogradu, Beograd, 1966. god., str. 149–154.

⁶⁶ *Zbornik radova: Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867. god.*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1970. god., str. 209–215.

⁶⁷ *Südost-Forschungen*, Band 27, 1968, str. 89–130.

⁶⁸ *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija*, god. 14, br. 1, Skopje, 1970., str. 71–85.

⁶⁹ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo, 1971. god., str. 243–251.

⁷⁰ *Zbornik radova: Običajno pravo i samouprave na Balkanu i susjednim zemljama*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1974. god., str. 255–262.

⁷¹ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 24, Sarajevo, 1976. god., str. 301–313.

⁷² *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 25, Sarajevo, 1977. god., str. 473–480.

⁷³ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjaluci*, br. 1, Banjaluka, 1977. god., str. 191–196.

život naših naroda i narodnosti pod osmanskom vlašću,⁷⁴ *Recepcije nekih srednjovjekovnih južnoslavenskih pravnih ustanova u osmansko-turskom pravu*.⁷⁵ Slično pisanje o tome je i u radu *Elementi našeg srednjovjekovnog prava u turskim zakonskim spomenicima*.⁷⁶ I drugi profesorovi radovi odnose se na južnoslavenske prostore pod osmanskom vlasti. Među njima su: *Tendencije u razvoju turske lokalne vlasti u Beogradskom pašaluku pred Prvi srpski ustanak*,⁷⁷ *Serbestiyet u osmanskome feudalnom pravu*,⁷⁸ *Državno-pravni položaj Crne Gore pod Turcima i običajno pravo*,⁷⁹ *Die örtlichen Verwaltungsorgane des Osmanischen Reiches bis Ende des 17 Jh.*,⁸⁰ *Die Rezeption einiger mittelalterlicher südslawischer Rechtsinstitutionen im osmanisch-türkischen Recht*,⁸¹ *Državnopravni položaj Crne Gore pod Turcima i običajno pravo*,⁸² *Osmanlı yönetimi altında Yugoslavya ulus ve halkalarinin tarihindeki bazı ayrıca nitelikler*,⁸³ *Pogled na odnose religije i državnosti u južnoslavenskim zemljama*.⁸⁴ I na kraju tema o južnoslavenskim zemljama i narodima je kratak osvrt O tzv. *turskom kompleksu kod Srba*.⁸⁵

* * *

Više profesorovih radova odnosi se na Poljice, mjesto i kraj u blizini Splita. Poljice su duže vremena bile pod sultanovom vlasti. Na osnovu osmanskih dokumenata i literature, prof. dr. Avdo Sućeska napisao je

⁷⁴ Kosovo, br. 5 (1976), Priština, 1978. god., str. 3–12.

⁷⁵ Pregled, časopis za društvena pitanja, br. 11/12, Sarajevo, 1980. god., str. 1513–1520.

⁷⁶ Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, br. 3, Rijeka, 1982. god., str. 181–189.

⁷⁷ Istorijski značaj srpske revolucije 1804. godine, Naučni skupovi / SANU, knj. 18, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 5, Beograd: SANU, Beograd, 1983. god., str. 317–327.

⁷⁸ Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 1, Beograd, 1987. god., str. 112–117.

⁷⁹ Pregled, časopis za društvena pitanja, god. 78, Sarajevo, 1988. god., str. 1167–1174.

⁸⁰ Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. 37, Sarajevo, 1989. god., str. 233–243.

⁸¹ Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Band 79, 1989., str. 221–234.

⁸² Zbornik Pravnog fakulteta u Titogradu, 19/21, Titograd 1989. god., str. 275–281.

⁸³ Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1993.

⁸⁴ Religija i državotvornost = Deklaracija za svjetsku etiku, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1996. god., str. 31–34.

⁸⁵ Dijalog, br. 5/6, Sarajevo, 1997. god., str. 123–124.

rad *O državno-pravnom položaju Poljica pod turskom vlašću*⁸⁶ i *O položaju Poljica u Osmanskoj državi*.⁸⁷ Pod istim naslovom rad je objavljen i u *Poljičkom zborniku*.⁸⁸ O Poljicima je napisao članak pod naslovom *O posjedovnim odnosima u Poljicima u svjetlu poljičkih turskih isprava*.⁸⁹ Kao i prethodni i ovaj rad je pod istim naslovom objavljen u *Poljičkom zborniku*.⁹⁰ Posljednji rad napisan o Poljicima bavi se unutrašnjom autonomijom pod osmanskim vlašću. O tome je pisao u radu: *Obim autonomije Poljica u osmansko-turskoj državi*.⁹¹

O osmanskom periodu Bosne i Hercegovine, odnosno Bosanskog ejaleta, akademik Sućeska napisao je i objavio više članaka. Među njima su: *Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka*,⁹² *Prvi pokušaj regulisanja agrarnih odnosa u Bosni u XIX stoljeću*,⁹³ *Die Rechtsstellung der Bevölkerung in den Städten Bosniens und der Herzegovina unter den Osmanen (1463-1878)*,⁹⁴ *Сельачке буње у Босни у XVII и XVIII стољећу*,⁹⁵ *O kefilemi*,⁹⁶ *Pravni položaj rudara i metalurga i oblici upravljanja u rudnicima u Bosni u osmanskome periodu*.⁹⁷ Rad pod zadnjim naslovom, ali sa novim

⁸⁶ Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1967. god., str. 387–394.

⁸⁷ Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 16/17(1966–67), Sarajevo, 1970. god., str. 77–90.

⁸⁸ Poljički zbornik, br. 2, Zagreb, 1971. god., str. 61–71.

⁸⁹ Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. 22, Sarajevo, 1974. god., str. 411–421.

⁹⁰ Poljički zbornik, br. 3, Zagreb, 1978., god., str. 137–146.

⁹¹ Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. 32, Sarajevo, 1984. god., str. 279–290.

⁹² Spomenica 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1966. god., str. 47–64.

⁹³ Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. 14, Sarajevo, 1966. god., str. 249–266.

⁹⁴ Die Stadt in Südosreuropa: Struktur und Geschichte: 9. Internationale Hochschulwoche der Südosreuropa –gesellschaft gemeinsam veranstaltet mit dem Südost-Institut vom 25. bis 28. Oktober 1966 auf Burg Liebenzell – München: Dr. Rudolf Trofenik, 1968., str. 84–99.

⁹⁵ Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, година XVII, 1966–1967., Сарајево, 1969. год., стр. 163–208.

⁹⁶ Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1970. god., str. 71–86.

⁹⁷ Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, god. 22, br. 5/6, Beograd, 1974. god., str. 837–844.

podacima podnio je kao referat na naučnom skupu koji je organiziran pod naslovom *Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka* u Zenici.⁹⁸ Također o osmanskome periodu Bosne i Hercegovine i njenom stanovništvu piše i u radovima: *Da li su sarajevski Jevreji bili mu'af*,⁹⁹ *Uslovi u kojima su stočari iz Dalmacije koristili ispaše u Bosni u doba osmanlijske vlasti*,¹⁰⁰ *Položaj raje u Bosni u XVIII stoljeću*.¹⁰¹ Pod istim naslovom ovaj rad je objavljen i na engleskom,¹⁰² kao i francuskom jeziku,¹⁰³ *Izgradnja šajki u Bosni u XVI i XVII stoljeću za potrebe turske riječne flote*.¹⁰⁴ Pod istim naslovom ovaj rad je uz dopunu novih podataka objavljen kao poseban članak na Međunarodnom skupu koji je održan u Beogradu 5. i 6. juna 1979. godine.¹⁰⁵ Među profesorovim člancima o Bosni su i radovi: *Прилике у Босни прије и послје освајања Сарајева од стране принца Еугена Савојског (према домаћим и османско-турским изворима)*,¹⁰⁶ *O Mu'afiyet-u u bosanskom ejaletu*,¹⁰⁷ *Über "Mu'afiyet" im Bosnischen Eyalet*,¹⁰⁸ *Sarajevo u bunama sedamnaestog i osamnaestog stoljeća*,¹⁰⁹

⁹⁸ Muzej grada Zenice, Zenica, 1999. god, str. 323–330.

⁹⁹ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 23, Sarajevo, 1975. god., str. 191–208.

¹⁰⁰ *Zbornik radova* sa međunarodnog naučnog skupa održanog 6. i 7. novembra 1975. u Beogradu pod naslovom: *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi kroz vekove*, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, 1976. god., str. 119–125.

¹⁰¹ *Dijalog*, br. 6, Sarajevo, 1978. god., str. 55–72.

¹⁰² *The Position of the Raya in Bosnia in the 18th Century*, *Pregled, International series*, Sarajevo, 1978., str. 208–225.

¹⁰³ *Les Revoltes des Paysans musulmans en Bosnie aux XVIIe et XVIIIe Siecles*, I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Edebiyat Fakültesi, Türkiyat Enstitüsü, Istanbul, 1979., str. 270–273.

¹⁰⁴ *Istorijski zbornik u Banjaluci*, god. X, br. 3, Banjaluka, 1982. god., str. 37–45.

¹⁰⁵ *Zbornik radova*, Naučni skupovi / SANU; knj. 15/3, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1983. god., str. 195–204.

¹⁰⁶ *Прилози Института за историју*, година XIX, бр. 20, Сарајево, 1984. год., стр. 143–149.

¹⁰⁷ *Прилози Института за историју*, год. XXI/1986, бр. 22, Сарајево, 1986. год., стр. 235–243.

¹⁰⁸ *Osmanistische Studien zur Wirtschafts-und Sozialgeschichte in memoriam Vanče Boškov*, Wisbaden, 1986., str. 156–163.

¹⁰⁹ *Prilozi historiji Sarajeva: radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva*, odr-

*Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija-Turaka,*¹¹⁰ *Kratak osvrt na stanje društva u Bosanskom ejaletu do tanzimata (1839)*¹¹¹ i *Sarajevske bune i odmazde.*¹¹² Teme nekih od navedenih radova nalaze se i na drugim mjestima. Ovdje su doneseni samo oni profesorovi radovi koji se direktno odnose na osmansku Bosnu.

U radovima o Bosni i Hercegovini osmanskog perioda, akademik Avdo Sućeska je dužnu pažnju poklanjao pitanju čifluka i čiflučenja, te odžakluk timarima. O tome piše u radovima: *Popis čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835,*¹¹³ *Neke osobenosti u procesu čiflučenja u Bosni i Hercegovini u XVIII stoljeću,*¹¹⁴ *Evolucija u pravnom regulisanju čiflučkih odnosa u Bosanskom ejaletu u XIX stoljeću,*¹¹⁵ *Uticaj migracionih kretanja na oblikovanje agrarnih odnosa u periodu osmanske vladavine.*¹¹⁶ Pod istim naslovom ovaj rad je objavljen i u *Godišnjaku Pravnog fakulteta u Sarajevu.*¹¹⁷ U novije vrijeme mlađi autori imaju određene primjedbe na radove starijih osmanista i orijentalista. Među njima su profesorovi članci o čiflucima. Na pojedinim mjestima date primjedbe su korekcije u odnosu na dotadašnje stavove.¹¹⁸

žanog od 19. do 21. marta 1993. god., Institut za istoriju: Orijentalni institut, Sarajevo, 1997. god., str. 77–81.

¹¹⁰ *Sefard '92: Zbornik radova*, Institut za istoriju: Jevrejska zajednica BiH, Sarajevo, 1995. god., str. 33–44.

¹¹¹ *Zbornik radova: Bosna i Hercegovina i svijet*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1996. god., str. 75–88.

¹¹² Strogo pov., mart, br. II, Sarajevo, 2006. god., str. 66–69.

¹¹³ *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 14/15 (1964–65), Sarajevo, 1969. god., str. 189–270.

¹¹⁴ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 21, Sarajevo, 1973. god., str. 331–342.

¹¹⁵ *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 82, Sarajevo, 1990. god., str. 239–252.

¹¹⁶ *Zbornik radova: Migracije i Bosna i Hercegovina: materijali sa naučnog skupa Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji*, Institut za istoriju, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1990. god., str. 109–118.

¹¹⁷ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 37, Sarajevo, 1990. god., str. 233–242.

¹¹⁸ Fahd Kasumović, *Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u Jugoistoč-*

Jedna od osobenosti timarske organizacije u Bosni bili su odžaklu timari. O ovoj temi pisalo je više istaknutijih osmanista. Posebno je tome veliku pažnju posvećivao u svojim radovima akademik Nedim Filipović. Međutim, kao veliki osmanista i dobar pravni historičar akademik prof. dr. Avdo Sućeska je pored do tada poznatih činjenica i sam napisao više radova na ovu temu. Među njima su: *O nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini*,¹¹⁹ *Sličnosti i razlike između odžakluk timara i odžakluk kapetana i ostalih graničara u Bosanskom pašaluku*,¹²⁰ *Еволюција у наслеђивању оџаклук-тимара у Босанском пашалуку*.¹²¹ Pod ovim naslovom objavio je i dva nova rada: *Evolution de l'heritage des odžaklu timars dans le Paschalik Bosniaque*¹²² i *Evolucija i nasljeđivanje odžakluk timara u Bosanskom pašaluku*,¹²³ te *Наслеђивање служби босанских граничара по систему оџаклука*.¹²⁴ Vrijednost navedenih članaka je u činjenici što donosi i nove podatke, ali i koriguje dotadašnje pisanje o odžakluk timarima nekih starijih kolega. Za razliku od svih prethodnih koji u svojim radovima navode da je 1594. godine u Bosni došlo do ozvaničenja odžakluk timara, profesor Sućeska precizno navodi dokument koji se nalazi u *Muhimme defteru* No. 72, str. 272 u *Başbakanlık arşivi* u Istanbulu. U njemu se potvrđuje zapovijed (*hüküm*) sultana Murata III (1574–1595) koja je upućena tadašnjem bosanskom beglerbegu Sarhoš Mustafa-paši Ajaspašiću 29. šabana 1002. gđine (30. 05. 1594). Također je napisao i rad *O dodjeli timara босанским спахијама по систему оџаклука*.¹²⁵

noj Evropi, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knjiga XXXV, Sarajevo, 2014. god., str. 93–150, 101.

¹¹⁹ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 15, Sarajevo, 1967. god., str. 503–515.

¹²⁰ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 20, Sarajevo, 1972. god., str. 357–363.

¹²¹ *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, година XIX, 1970–1971., Sarajevo, 1973. год., стр. 31–45.

¹²² Milletler arasi türkoloji Kongresi, Cilt II, 1976., str. 31–32.

¹²³ Okrugli sto, Sarajevo, 23. novembar 1999. god.: *Naučno djelo Nedima Filipovića*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2000. god., str. 115–128.

¹²⁴ *Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до карловачког мира 1699.* (Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. XLVIII, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд, 1989. год., стр. 69–76.

¹²⁵ Др. Авдо Сућеска, *Еволуција у наслеђивању оџаклук-тимара у Босанском пашалуку*, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, Година XIX,

U članku dalje konstatira: *Систем наслеђивања оца клук-тимара у Босни није одмах на почетку био сасвим изграђен, јер у првим царским наредбама право наслеђивања зијамета и тимара није јасно ни потпуно дефинисано.*¹²⁶ O svim promjenama u cilju učvršćenja odžakluk timara, u ovom radu, autor prati do zadnjih decenija XVIII st.

U više radova akademik Avdo Sućeska je pisao o Bošnjacima. To se vidi i iz sljedećih radova: *O društvenom i političkom položaju bosanskih muslimana u Osmanlijskom carstvu*,¹²⁷ te *Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana* koji je ponovo preštampan 22 godine poslije prvog objavljivanja,¹²⁸ *Položaj bosanskih Muslimana u osmanskoj državi i njihov stav prema toj državi*.¹²⁹ Pod istim naslovom objavio je poseban rad u časopisu *Pregled*.¹³⁰ Tu su i radovi: *Osmanlı devletinde Bosna müslümanlarının durumu*,¹³¹ *Postaveni bosneskych Muslimu v Osmanskem State*.¹³² Pod istim naslovom ovaj rad je objavljen i na engleskom jeziku.¹³³ *Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću* takođe je objavio

1970–1971, Сарајево, 1973. год., стр. 33.

¹²⁶ Isto, стр. 35.

¹²⁷ *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Zagrebu*, godina 18, br. 3/4, Zagreb, 1968. god., str. 441–451.

¹²⁸ *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 4, Beograd, 1969. god., str. 47–54; Isto, O „nacionaliziranju“ Muslimana, *Globus*, Zagreb, 1991. god., str. 198–207.

¹²⁹ Istraživački projekat: *Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji i problemi federalizma*. Tema: *Nacionalni fenomen Muslimana*, Fakultet Političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1974. god., str. 50.

¹³⁰ *Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj državi*, *Pregled*, časopis za društvena pitanja, br. 5 (maj), Sarajevo, 1974. god., str. 483–509.

¹³¹ *Çevrentoplum, bilim, yazın ve sanat dergisi*, Yıl, 5, No. 13, Prişine, Yugoslavya, 1977. sene, str. 11–33.

¹³² *Sbornik praci z vedeckeho zasedani československo-jugoslavske historicke komise v Brne 3–5. II. 1975*, *Osmanska moc ve sredni a jihovychodine Evrope v 16–17. století*, svezak I, Praha, 1977., str. 175–218.

¹³³ Czechoslovak Academy of Sciences, oriental Institute, Prague, 1978., 142–175; *International Journal of Turkish Studies*, 1, No. 2, 1980., str. 24.

na dva mjesta.¹³⁴ O socijalnim i političkim pokretima bosanskih Muslimana u 18. stoljeću,¹³⁵ te tri rada pod istim naslovom: *Pokušaji muslimanske raje u Bosni da se oslobode rajinskog statusa u XVIII stoljeću*.¹³⁶ Navedeni radovi predstavljali su novinu u dotadašnjem pisanju o muslimanskom narodu, kako su se u to vrijeme službeno nazivali Bošnjaci.

Posebnu pažnju akademik Sućeska posvećivao je poreskom sistemu. Na ovu temu napisao je više članaka. Među njima su: *Taksit: Prilog proučavanja dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću*,¹³⁷ *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekalif-i šakka*,¹³⁸ *Ekonomске i društveno-političke posljedice pojačanog oporezivanja u Osmanskom carstvu u XVII i XVIII stoljeću*,¹³⁹ *Novi podaci o visini taksita*,¹⁴⁰ i *Bosna eyaketi'nde tekalif-i šakka*.¹⁴¹ Ovim radovima doprinio je boljem poznavanju osmanske poreske politike.

Jedna od tema o kojoj je pisao u više članaka bila je i o položaju i specifičnosti Bosne u osmanskome periodu. Među njima su: *Specifičnosti državno-pravnog položaja Bosne pod Turcima I*,¹⁴² *Specifičnosti državno-prav-*

¹³⁴ U Zborniku radova sa simpozija, Istorijski institut, Beograd, 1976. god., 69–98: *Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka Prvog svetskog rata*, *Vojnoistorijski glasnik*, godina 29, br. 1, Beograd, 1978. god., str. 167–176.

¹³⁵ *Pregled*, časopis za društvena pitanja, Sarajevo, 1984. god., str. 523–536.

¹³⁶ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* (1985), br. 33, Sarajevo, 1986. god., str. 235–246; Институт за национална историја, Скопје, 1986., стр. 195–205; *Dijalog* Spomenica = Festschrift Arif Tanović, Nova serija, godina 9, br. ½, Sarajevo, 2003. god., str. 191–200.

¹³⁷ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 8, Sarajevo, 1960. god., str. 339–362.

¹³⁸ *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X–XI/1960–61., Sarajevo, 1961. god., str. 75–112.

¹³⁹ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 13, Sarajevo, 1965. god., str. 223–238.

¹⁴⁰ *Prilozi*, Institut za istoriju Sarajevo, godina X/II, broj 10/2, Sarajevo 1974. god., str. 135–154.

¹⁴¹ *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı XIIö SeneÇ 1981. 1982ö Edebizat fakültesi matabbası, Istanbul, 1982., str. 755–762.

¹⁴² *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 9, Sarajevo, 1961. god., str. 269–291.

*nog položaja Bosne pod Turcima II,*¹⁴³ *Specifičnosti državno-pravnog položaja Bosne pod Turcima III,*¹⁴⁴ *Neke osobenosti turske lokalne uprave u Bosni u XVIII stoljeću,*¹⁴⁵ *Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima,*¹⁴⁶ *Specifičnosti naše orijentalistike: uvodna riječ na simpozijumu o arapskoislamskoj kulturi,*¹⁴⁷ *Elementi koji su uticali na posebnost Bosne u doba osmanlijsko-turske vladavine.*¹⁴⁸ Pod ovim naslovom rad je preštampan i u časopisu *Opredjeljenja*¹⁴⁹ i *Osmanli Imperatorluğunda* (Rezime: *Položaj Bosne u Osmanskom carstvu*).¹⁵⁰ Navedenim člancima prof. dr. Avdo Sućeska je dopunio mnoge praznine iz historije Bosne i Hercegovine osmanskog perioda. U člancima je posebno ukazivao na određene specifičnosti Bosne u odnosu na druge pokrajine osmanske države.

* * *

Od drugih manjih radova koje je napisao i objavio prof. dr. Avdo Sućeska su: *Peta konferencija Pravnih fakulteta FNRJ,*¹⁵¹ *In memoriam: Dr. Hazim Šabanović (1916-1971),*¹⁵² *Osmansko-turski izvori Historijskog arhiva u Dubrovniku,*¹⁵³ *Uz drugo izdanje „Kapetanija“ Hamdije Kreševljakovića,*¹⁵⁴ *Uz drugo izdanje,*¹⁵⁵ *O pojmu „stara vlast“ u prvim opštim popisima o NOO-ima,*¹⁵⁶

¹⁴³ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 10, Sarajevo, 1962. god., str. 317–361.

¹⁴⁴ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 12, Sarajevo, 1964. god., str. 100–114.

¹⁴⁵ *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 12, Zagreb, 1962. god., str. 282–290.

¹⁴⁶ *Pregled*, Časopis za društvena pitanja, (vanredni broj posvećen proslavi 25-godišnjice ZAVNOBiH-a), Sarajevo, 1968. god., str. 17–25.

¹⁴⁷ *Odjek*, god. 26, br. 11, 1–15. jun 1973., Sarajevo, 1973. god., str. 4.

¹⁴⁸ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 24, Sarajevo, 1976. god., str. 301–313.

¹⁴⁹ *Opredjeljenja*, br. 4, april 1977., Sarajevo, 1977. god., str. 65–77.

¹⁵⁰ *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo, XXX, Sarajevo, 1980. god., str. 431–446.

¹⁵¹ (Koautorstvo s prof. dr. Đorđom Samardžićem), *Pregled*, časopis za društvena pitanja, br. 11–12 (novembar-decembar), Sarajevo, 1953. god., str. 423–427.

¹⁵² *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVIII–XIX (1968–69), Sarajevo, 1973. god., str. 5–7.

¹⁵³ *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 26, Sarajevo, 1979. god., str. 187–194.

¹⁵⁴ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1980. god., str. 261–262.

¹⁵⁵ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo, 1982. god., str. 250.

¹⁵⁶ Zbornik radova i saopćenja sa skupa: *Aktualna '42*, Radničko i narodno sveučilište

te dva puta štampan sa istim naslovom rad: *Osnovni rezultati poslijeratne bosanskohercegovačke istoriografije u osmansko-turskom periodu i njeni dalji zadaci*,¹⁵⁷ KPJ prva uočila činjenicu da Muslimani čine posebnost,¹⁵⁸ *Korijeni državnosti Socijalističke Jugoslavije*,¹⁵⁹ *Hamdija Kreševljaković – jedan od pionira bosansko-hercegovačke istoriografije osmansko-turskog perioda – uz stogodišnjicu rođenja*,¹⁶⁰ *Akademik profesor dr. Hamdija Ćemerlić (1905-1990)*,¹⁶¹ *Djelo Hamdije Kreševljakovića*¹⁶² i dva rada pod istim naslovom: *Historijski korijeni genocida nad Bošnjacima*.¹⁶³

d) Osvrti, prikazi, diskusije i polemike

Radi punog uvida u naučni opus i o svemu što je pisao akademik Avdo Sućeska, donosimo publikovane profesorove osvrtne i prikaze. Među njima su: *Diskusija*,¹⁶⁴ *Diskusija o nauci u Bosni i Hercegovini – stanje i perspektive*,¹⁶⁵ *Diskusija o knjizi „Istorija Jugoslavije“ autora Ivana Božića*,

„Moše Pijade“, Zagreb, 1983. god., str. 55–58.

¹⁵⁷ Zbornik radova sa naučnog skupa: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine: (1945-1982)*: (Sarajevo, 11. i 12. II 1982.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983. god., str. 37–53; *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, br. 30, Sarajevo, 1983. god., str. 215–232.

¹⁵⁸ Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 16–18. novembra 1983. godine u Sarajevu pod naslovom: *AVNOJ i savremenost*, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa marksističkog studentskog centra CK SKBiH „Veljko Vlahović“, Sarajevo, 1984. god., str. 1021–1022.

¹⁵⁹ Zbornik radova sa naučnog skupa sa naučnog skupa: *Četrdeset godina SFRJ – razvoj prava*, (Sarajevo, 26. decembar 1985.), Pravni fakultet, Sarajevo, 1986. god., str. 147–152.

¹⁶⁰ *Pregled*, časopis za društvena pitanja, god. 74, br. 4/5, Sarajevo, 1989. god., str. 401–411.

¹⁶¹ *Zbornik radova posvećen akademiku Hamdiji Ćemerliću*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1991. god., str. 9–12.

¹⁶² *Hamdija Kreševljaković, Izabrana djela*, I – IV, priredili: Avdo Sućeska, Enes Pelidija, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991. god., str. 7–16.

¹⁶³ *Bošnjaci i islam: izbor tekstova*, Visoki Saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1998. god., str. 129–138; *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 42/43 (1992-93), Sarajevo, 1995. god., str. 191–199.

¹⁶⁴ *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*, knj. 2, Naše teme, Zagreb, 1970. god., str. 709–716.

¹⁶⁵ *Pregled*, časopis za društvena pitanja, br. 6, Sarajevo, 1972. god., str. 799.

Sime Ćirkovića, Milorada Ekmečića i Vladimira Dedijera,¹⁶⁶ *Odgovor Miloradu Ekmečiću (povodom odgovora Miloradu Ekmečića na neke kritike „Istorija Jugoslavije“*,¹⁶⁷ *Diskusija*,¹⁶⁸ *Diskusija*,¹⁶⁹ *Освѣт на приказ историје Босне у османско-турском периоду*,¹⁷⁰ *Uvodna riječ*,¹⁷¹ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata (Štab Vrhovne komande Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1994.)*,¹⁷² *Predgovor*,¹⁷³ *Dijalog o bosanskom duhu, Der Bosnische Geist. Diskussion*¹⁷⁴ i *Predgovor*.¹⁷⁵ Osim navedenog, profesor Sućeska je napisao i više prikaza knjiga svojih kolega i onih studija za koje je smatrao da zaslužuju pažnju šire naučne i intelektualne javnosti. Svi oni su navedeni u *Bibliografiji radova prof. dr. Avde Sućeske*.¹⁷⁶ Za sve naučne radnike i druge koji se budu interesirali koje knjige je akademik Avdo Sućeska prikazao, može ih vidjeti pod rednim brojevima profesorove Bibliografije koju je za štampu priredila Isma Kamberović. Prikazi knjiga koje su donešene u bibliografiji su pod brojevima: I, 4, 5, 6, II, 13, 19, II4, II5, 147, 167 i 171.

* * *

¹⁶⁶ *Gledišta*, god. XIV, br. 3, Sarajevo, 1973. god., str. 262–266.

¹⁶⁷ *Gledišta*, god. XVI, br. 10, Sarajevo, 1975. god., str. 945–951.

¹⁶⁸ Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 23. i 24. oktobra 1978.): *Otpor austroaugsarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1979. god., str. 421.

¹⁶⁹ (Na Okruglom stolu *Klasni karakter suvremenosti i samoupravni federalizam*), *Opređjeljenja*, 12, Sarajevo, 1982. god., str. 135–137.

¹⁷⁰ *Прилози Института за историју у Сарајеву*, год. XXI, бр. 22, Сарајево, 1986. год., стр. 263–271.

¹⁷¹ *Prilozi za orijentalnu filologiju (Širenje islama i islamska kultura u Bosanskom ejaletu)*, 41, Sarajevo, 1991. god., str. 21–24.

¹⁷² *Dijalog*, br. 3–4, Sarajevo, 1995. god., str. 231–238.

¹⁷³ Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, monografija „Bosanskih pogleda“, 1955–1967. Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel, Sarajevo, 1996, str. 7–8.

¹⁷⁴ *Dijalog*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1996. god., str. 85–88; br. 5/6, Sarajevo, 1997. god., str. 112–113; *Dialogue – International Issue*, ¾ (1996–97), Sarajevo, str. 143.

¹⁷⁵ *Šerijatsko pravo u savremenim društvima*, Pravni centar, Fond Otvoreno društvo, Sarajevo, 1998. god., str. 7–8.

¹⁷⁶ *Stručni katalog poklonjenih knjiga*, str. 345–363.

Kao jedan od najboljih poznavalaca radova akademika Hamdije Kreševljakovića, prof. dr. Avdo Sućeska se prihvatio vrlo odgovornog i zahtjevnog posla da u četiri (IV) knjige priredi Kreševljakovićeve izabrana djela. Taj posao koji mu je povjerila Redakcija „Kulturnog nasljeđa“ I. P. „Veselin Masleša“ iz Sarajeva 1989. godine uspješno je sa svojim saradnikom završio za nepune dvije godine.¹⁷⁷ Tom prilikom prof. dr. Avdo Sućeska je kao uvodni dio pod naslovom *Djelo Hamdije Kreševljakovića*¹⁷⁸ kratko, jasno i pregledno napisao studiju o značaju Kreševljakovićevih priloga u bosansko-hercegovačkoj historiografiji osmanskog perioda. *Ovim radom Sućeska se predstavio kao biograf, analitičar, kritičar i objektivni recenzent čije mišljenje se s povjerenjem može prihvatiti kao i kada se radi o pojavama i procesima koji su predmet njegove naučne pažnje.*¹⁷⁹

e) Enciklopedijske natuknice

Pisanje natuknica se u pravilu dodjeljuje naučnim radnicima koji se smatraju najboljim znalcima za određenu enciklopedijsku jedinicu. No, kao i u mnogo čemu drugom, i u vezi ovoga ima odstupanja. To vidimo i na primjeru angažiranja akademika Sućeske. On je u toku svog naučnog rada, napisao oko 200 članaka, priloga, osvrti, a svega tri enciklopedijske natuknice. Razloge za takvo stanje možemo nagadati. Međutim, možemo primijetiti da se, kao i u svojim radovima, i u ovom slučaju akademik Sućeska strogo držao i pisao iz osmanskog perioda, ne želeći biti stručnjak „za sve i svašta“. To je i razlog da su svi profesorovi radovi od kolega uvijek cijenjeni i sa pažnjom čitani i citirani. Zašto nije napisao više enciklopedijskih natuknica za koje je bio stručan i nezaobilazan pitanje je na koje ne možemo dati puni odgovor. Vjerovatno pored objektivnih, ima i subjektivnih razloga. No, ono što je činjenica je da od 187 bibliografskih jedinica svega tri se odnose na enciklopedijske natuknice. Od toga je jednu napisao profesor, a druge dvije u koautorstvu sa akademikom prof. dr. Branislavom Đurđevićem. To

¹⁷⁷ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, I–IV, Sarajevo, 1991. god.

¹⁷⁸ Avdo Sućeska, *Djelo Hamdije Kreševljakovića*, *Izabrana djela*, knj. I, Sarajevo, 1991. god., str. 7–20.

¹⁷⁹ Akademik Enver Redžić, Akademik Arif Tanović, *Referat za izbor dopisnog člana akademika Avde Sućeske u redovnog člana ANU BiH*, Sarajevo, 1995. god., str. 4.

su: *Ajani*,¹⁸⁰ *Defter*¹⁸¹ i *Gradovi pod turskom vlašću do početka XIX stoljeća*.¹⁸²

Gledajući u cjelini, sve vrste napisanog – studije, članci, prilozi, osvrti, prikazi i diskusije štampani su ne samo na jezicima južnoslavenskih naroda (bosanski, makedonski, hrvatski, crnogorski), nego i na turskom, njemačkom, engleskom, francuskom i drugim jezicima. Zahvaljujući tome naučna akribija akademika prof. dr. Avde Sućeske poznata je širem krugu njegovih kolega, a novi pristupi o pojedinim pitanjima kao što su ajani, ajanluk, Bosna i Hercegovina osmanskog perioda, Bošnjaci i dr. prihvaćeni od najboljih osmanista u regiji i svijetu.

d) Učešće na kongresima

Kao što se iz do sada navedenog vidi, profesor Sućeska se u naučnom radu skoro uvijek držao osmanskog perioda i samo što se odnosilo na ovaj dio historije. Rijetko je kada pisao o nekim drugim temama. Ako je do toga i dolazilo, onda je to u pravilu bio kratak osvrt na zadatu temu skupa na koji je pozvan i gdje je uzeo učešća. No, za razliku od takvih nastupa, na domaćim i međunarodnim Kongresima historičara, ne samo da je bio aktivan i sa referatima, nego je često upravo takve susrete koristio da pred kolegama iznese i teze koje su do tada bile tabu teme, neke samo nagovještene, a o drugima se u naučnim krugovima i radovima nije govorilo i pisalo. To vidimo iz sljedećih primjera:

a) Veliku pažnju prisutnih akademik Sućeska je privukao na Petom kongresu historičara Jugoslavije koji se održavao u Ohridu početkom septembra 1969. godine. Na Kongresu se raspravljalo o etničkim i nacionalnim pitanjima i procesima na južnoslavenskom tlu od doseljavanja Slovena do kraja Drugog svjetskog rata. Prof. dr. Avdo Sućeska podnio je referat pod naslovom *Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana*. Referat je postao centralnom temom cijelog Petog kongresa historičara. Njegov značaj je bio u činjenici da je po prvi put nacionalno pitanje Bošnjaka postavljeno kao legitimna

¹⁸⁰ *Enciklopedija Jugoslavije*, tom I, A–BIZ, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980. god., str. 44–45.

¹⁸¹ (U koautorstvu sa akademikom Branislavom Đurđevićem), *Enciklopedija Jugoslavije*, tom 3, CRN–DJ, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1984. god., str. 403–404.

¹⁸² (U koautorstvu s akademikom Branislavom Đurđevićem), *Enciklopedija Jugoslavije*, tom 4, E–HRV, Jugoslavenski leksikografski zavod, str. 521–525.

naučna tema. Svojom naučnom utemeljitosti na Kongresu je po prvi put unio novinu za sva naredna pisanja o Bošnjacima kao narodu.¹⁸³ To je kod jednog manjeg broja profesorovih kolega, posebno iz Bosne i Hercegovine izazvalo nelagodnost. Tom prilikom od prof. dr. Avde Sućeske su se poslije podnešenog referata distancirale i neke kolege iz Bosne i Hercegovine. U narednim godinama i decenijama, akademik Sućeska je na ovu temu objavio više radova koji su navedeni kao posebna cjelina i koji su u naučnim krugovima općeprihvaćeni.

Kako su iznesene teze zasnovane na izvornoj arhivskoj građi potvrđivale Sućeske teze, to je ne samo domaća, nego i šira međunarodna javnost pokazala interesovanje o podnešenom referatu. O tome postoje pisani tragovi. Tako je npr. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* u broju od 15. oktobra 1969. godine pisao kako je na Kongresu historičara u Ohridu dominiralo „muslimansko pitanje.“ U to vrijeme profesor Sućeska dobio je pismo i od urednika jevrejskog časopisa *Patterns of Prejudices* interesujući se za referat i naglašavajući da bi ga želio objaviti kao članak u ovom časopisu. Ubrzo je od akademika Sućeske dobio odgovor da će mu poslati traženi rad, ali tek po izlasku ovog članka u *Jugoslovenskom istorijskom časopisu* koji je u štampi sa ostalim referatima podnesenim na Kongresu u Ohridu. Tako je i uradio, poslao je referat kada je publikovan u JIČ-u (br. 4/1969). Ubrzo je iz Londona od urednika dobio odgovor da je rad dobio i da ga je dao da se prevede, no, nikad nije objavljen u ovom časopisu. Ovaj primjer pokazuje koliko je profesor Sućeska vodio računa da se ne uvede u nacionalističke i političke igre ni za čiji račun.¹⁸⁴

b) A šta je ovim referatom i drugim radovima na ovu temu profesor pisao? Koristeći izvore osmanske i zapadne provenijencije, te stručne literature, prof. dr. Avdo Sućeska je u radovima pisao, da je do tada nepriznati muslimanski / bošnjački narod kao i drugi, sa svim osobenostima koje imaju druge priznate nacije. Po mišljenju akademika Sućeske: *napuštanje vlastite individualnosti predstavlja neku vrstu smrti. Življenje je razmišljanje za sebe i o sebi, kako za pojedinca, tako i za narod. I pojedinac i narod prestaju postojati onda kada više nisu svjesni sebe.*¹⁸⁵ Vremenom je nepovjerenje sumnjičavost, te druge vrste otpora i pritisaka na koje je

¹⁸³ M. Imamović, Akademik, 138.

¹⁸⁴ Isto, 139.

¹⁸⁵ Isto, 139.

ne samo ovaj autor, nego i drugi koji su pisali o Bošnjacima kao narodu postajao sve manji i iščezao pred historijskim činjenicama. U tome je nezaobilaznu ulogu imao ne samo profesorov navedeni referat na Petom Kongresu u Ohridu, nego i referati, te drugi brojni radovi koje je prof. dr. Avdo Sućeska napisao i objavio u brojnim domaćim i inozemnim historijskim časopisima.

c) I na **I. Milletlet arasi Türkoloji Kongresi** koji je održan od 15. do 20. oktobra 1973. godine u Ankari podnio je referat pod naslovom: *Les Revoltes des Paysans Musulmans en Bosnie aux XVIIe et XVIIIe Siecles*. Ovim referatom nastavio je da piše o Muslimanima, kako su se u to vrijeme službeno zvali Muslimani. Također je upoznao ne samo domaću, nego i širu – međunarodnu naučnu javnost o bošnjačkom (muslimanskom) narodu i njegovom položaju u osmanskome periodu tokom XVII i XVIII st. Kako je autor u ovom i drugim svojim radovima isticao: *...u Anadoliji i Bosni i Hercegovini znatan dio eksploatisane mase činili su seljaci Muslimani*. Ovakvo pisanje za mnoge je bila novina jer je profesor Sućeska pokazao svu slojevitost tadašnjeg društva, te da nisu svi pripadnici ovog naroda, kako se do tada „podrazumijevalo“, bili vladajuća klasa u odnosu prema nemuslimanskom stanovništvu na teritoriji osmanske države, pa time i Bosanskog ejaleta.

d) I naredno učešće na **II. Milletler arasi Türkoloji Kongresi** koji se održavao od 4. do 9. oktobra 1976. godine u Istanbulu, akademik Sućeska je podnio referat pod naslovom *Evolution in the succession of Ocaklik-Timar in Bosnian Eyalet*. Slično kao i na prethodnom Međunarodnom skupu u Ankari, sa podnešenim referatom privukao je veliku pažnju prisutnih učesnika. Pisao je o odžakluk timarima u Bosni i njihovoj specifičnosti u odnosu na slične pojave u drugim pokrajinama Osmanskog carstva. Ujedno je sa ovim radom produbio dotadašnja saznanja o uzrocima i posljedicama odžaklu timara. U referatu je po prvi put naveo precizan datum kada je sultan Murat III (1574–1595) fermanom od 30. 05. 1594. godine donio odluku da se u Bosanskom ejaletu uvedu nasljedni odžakluk timari. Time je pored pisanja o ajanima, Bošnjacima i odžakluk timarima produbio dotadašnja historijska saznanja o sve tri navedene teme i dao značajan doprinos ne samo bosanskohercegovačkoj historiografiji, nego i osmanistici uopće.

e) Godinu dana kasnije na **First International Congress on the Social and Economic History of Turkey 1071-1912**, koji je održan od

11–13. 07. godine u Ankari podnio je referat na temu o Bosanskom ejaletu (*Bosna Paşalyğzında Ajanlık*). I na narednom međunarodnom skupu **Hacettepe University International Conference on „Turkich-Arab Relations: Past-Present-Future“** koji je održan od 18. do 22. 06. 1979. godine u Istanbulu uzeo je učešća sa diskusijom.

f) Sa referatom *Austande der Reaya in Bosnien und der Herzegowina im 17. und 18. Jahrhundert* uzeo je učešće na **XVe Congres International des Sciens Historique**. Tema Kongresa u Bukureštu 1980. godine bila je *Aspects de la ville balkanique aux XVIIIe – XXe siecles*. Kao što se iz navedenog referata vidi, akademik Sućeska je prisutne upoznao sa položajem raje Bosanskog ejaleta u XVII i XVIII st.

g) Na Naučnom skupu *Istorijski značaj srpske revolucije 1804. godine* koji se održao u Beogradu od 03. do 05. juna 1980. godine, prof. dr. Avdo Sućeska pročitao je referat sa naslovom *Tendencije u razvoju turske lokalne vlasti u Beogradskom pašaluku pred Prvi srpski ustanak*. I ovoga puta je pokazao kako treba pisati o organizaciji osmanske vlasti i njenim institucijama. U ovom referatu do izražaja je došlo ne samo profesorovo znanje iz osmanistike, nego je pokazao i svu vrijednost historičara prava.

h) Kao redovan učesnik međunarodnog Kongresa osmanista ponovo je uzeo učešća na **IV. Milletler arası Türkoloji Kongresi**. Kongres je održan u Istanbulu od 20. do 25. 09. 1982. godine. Ovoga puta akademik Sućeska je podnio referat pod naslovom *Fortification in Bosnia the XVIIIe Century* (*18. Yüzyılda Bosna'da istihkamcilik*). Kao što se i iz samog naslova vidi, pisao je o vojnoj historiji i fortifikacionim objektima u Bosanskom ejaletu tokom XVIII st.

i) Na **IV. Internationaler für Türkisch Wirtsschafts – und Sozialgeschichte (1071–1920)**, koji se održavao u Minhenu od 04. do 08. avgusta 1986. godine profesor Sućeska je uzeo učešće sa referatom *Sebestiyet im Osmanischen Feudalrecht*. Također je uzeo učešće i na **X Türk Tarih Kongresi** koji je održan od 22. do 26. 09. 1986. godine u Ankari. Tom prilikom profesor Sućeska je imao referat pod naslovom *Some Charracteristics in History of Yugoslav National Minoraties under the Ottoman Rule*.

j) Posljednje, sedmo učešće bio je **V. Milletlerarasi Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi**. Kongres se održavao u Istanbulu od 21. do 25. 08. 1989. godine. Ovoga puta akademik Avdo Sućeska je podnio referat pod naslovom *Sarayova'da XVI Asirda Vakıf Kredileri*.

Osim na navedenim međunarodnim skupovima, akademik prof. dr. Avdo Sućeska bio je prisutan na više drugih domaćih naučnih skupova i okruglih stolova. Do 1992. godine učestvovao je sa referatima u Sarajevu, Beogradu, Zagrebu, Skoplju, Podgorici, Prištini, Zenici, Novom Sadu i drugim mjestima. Skoro svi ti referati su objavljeni u zbornicima i historijskim časopisima, što je navedeno i prilikom njihovog publikovanja. To je i razlog zašto na ovom mjestu ne navodimo spomenute simpoziume i okrugle stolove.

Iako kroz studije pripreman za pravnika, akademik Avdo Sućeska je cijelim svojim radom i naučnim opusom bio i ostao historičarem osmanskog perioda. U njegovim studijama i radovima osjeti se naučnik iza kojeg stoji istražena arhivska građa orijentalne, zapadne i domaće provenijencije. Sve napisano nastojao je da bude zasnovano na činjenicama. Njegov odlazak osjetile su kolege i prijatelji. Oni su ga cijenili kao naučnika svjetskog ugleda, profesora i iznad svega dragog i velikog čovjeka koji ih je nesebično učio, pomagao i podsticao u njihovom naučnom radu. Zato se njegovo ime rado spominje, a napisana djela koriste i citiraju.

Life and Work - Academic Prof. Dr. Sc. Avdo Sućeska

Abstract

Among the most important Ottoman scholars of Bosnia and Herzegovina in the 20th century, the name of academic prof. dr. sc. Avdo Sućeska is unavoidable. Throughout the decades long scientific work, he has left a deep and indispensable trace in the study of the Ottoman period not only of Bosnia and Herzegovina, but also of the wider regions. On certain matters and certain Ottoman institutions such as ayans and ayanlik, he is certainly one of the most appreciated scholars in the world. The focus of his work was on investigating the state and legal position of Bosnia and Herzegovina during the Ottoman period. Out of 173 professor's bibliographic units, most are related to these matters. The professor's study of ayans and ayanlik is one of the most appreciated on this matter in the world. Academic Sućeska has especially contributed with his work on the position of the Muslim population in Bosnia eyalet, and their struggle for a better social position in society. For the first time, not only the Bosnian Herzegovinian, but also the wider South Slavic scientific public was familiar with the struggle of Bosniaks against the local and provincial authorities in order to eliminate many illegalities. People from this area primarily saw Bosnia and Herzegovina as their true homeland and fought for it. There was little knowledge about this and many works of the professor's scientific approach and writing. Throughout his scientific work he was and remains to be a historian of the Ottoman period. All this was probably influenced by the life path of the academic prof. dr. sc. Avdo Sućeska.

Key words: Avdo Sućeska, Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, ayans, ayanlik, Ottoman state, struggles, uprising, social position.

6. del 3X

Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima

Avdo Sućeska

Stanje u Bosni i njen položaj u periodu osmanlijske vladavine karakterišu značajne specifičnosti u poređenju s ostalim našim zemljama kojima su vladali Turci. Te specifičnosti bile su posljedica različitih faktora. Pri tome je značajnu ulogu odigrala činjenica što se stanje u Bosni, već u periodu turskog osvajanja, znatno razlikovalo od stanja u drugim našim zemljama. To je olakšalo potpunije i šire uključivanje ranije strukture u ekonomsko-društvenu i političku organizaciju Osmanskog Carstva. Time je ostvaren izvjestan kontinuitet iz predosmanske Bosne; on se u dobroj mjeri kretao pravcem postepenog oformljavanja specifičnog muslimanskog društva.

Turci su prilikom osvajanja uništili Bosansku feudalnu državu i njene najviše predstavnike (kralja i ostale najkrupnije feodalce) i time razrušili njenu državnost. Pri tome, oni su nastojali, i uglavnom uspjeli, da, koristeći se protivurječnostima koje su razdirale Bosansku feudalnu državu, privuku na svoju stranu velik dio svih slojeva bosanskog stanovništva i time ga učine ne samo snažnim osloncem svoje vlasti već i nosiocem i braničem osmanske državne ideje. Na taj način u Bosni su sačuvane domaće državotvorne snage, koje su naročito došle do izražaja u posljednjim stoljećima turske vlasti. Odlučujuću ulogu, u tom pogledu, odigrale su na početku turske vladavine dvije značajne činjenice: uključivanje velikog broja sitnih i potomaka krupnih domaćih feudalaca, koji su vrlo rano primili islam, u osmansku feudalnu (timarsku) organizaciju, i islamizacija ogromnog broja bosanskog seljaštva.

Uporedo sa osvajanjem pojedinih krajeva Bosanskog kraljevstva, popunjavani su redovi turskih spahija domaćim ljudima, koji su, umjesto ranijih feudalnih baština, dobivali od sultana timare i zijamete. Pravna priroda timara i zijameta u Bosni u početku nije se razlikovala od pravne prirode tih posjeda u ostalim zemljama Osmanskog Carstva, jer ni u Bosni posjednici timara i zijameta nisu bili njihovi vlasnici. Ali se timarska organizacija u Bosni vrlo brzo počela da razvija u pravcu stabilizacije feudalnih posjeda u rukama domaćih spahija. Na to je uticalo nekoliko važnih činjenica. Prvo, timari i zijameti značajnog broja bosanskih feudalnih porodica bili su formirani od njihovih starih plemenitih baština. Spahije su, osim toga, na mno-

gim posjedima drugih spahija imali svoje čifluke koji su, u stvari, predstavljali njihove stare baštine. Ti čifluci imali su status tzv. rajinske zemlje, zbog čega su njihovi vlasnici bili dužni da daju određenu rentu drugim spahijama. To znači da je znatnim dijelom održan kontinuitet posjedovanja zemlje od strane pojedinih spahijskih porodica. Ta činjenica je kasnije odigrala značajnu ulogu u pretvaranju timara i zijameta u čifluke i postepenom sticanju vlasničkih prava i na tim posjedima. Drugo, u Bosni je vrlo rano zavedena na zakonu osnovana praksa da se timari i zijameti dodjeljuju samo domaćim spahijama. To je snažno uticalo na dalje jačanje pozicija domaćeg plemstva u spahijskoj organizaciji. Treće, već koncem XVI stoljeća bosanskim spahijama je priznato potpunije nasljeđivanje timara i zijameta. Sultanim fermanima priznato im je pravo da timare nasljeđuju isključivo pripadnici njihovih porodica (odžakluk timari). Konkretno, od konca XVI stoljeća u Bosni timari i zijameti nasljeđivani su kolektivno, i to ovim nasljednim redom: sinovi ostavioca sposobni za nošenje oružja; ako nije bilo sinova, onda braća; ako nije bilo braće, onda unuci po muškoj liniji; a ako nije bilo ni unuka, onda dalji muški rođaci; a ako ni njih nije bilo, onda najbliži muški potomci po ženskoj liniji.

Relativno rano uspostavljanje odžakluk timara omogućilo je da znatan broj tadašnjeg bosanskog plemstva i njihovi potomci zadrže dugi kontinuitet uživanja timara, što znači da su mnoge bosanske spahije i tim putem održale kontinuitet svojih posjeda. Između ostalog, to se može zaključiti na osnovu činjenice što u nekim turskim dokumentima pojedini uživaoci timara tvrde za sebe i svoje pretke da drže te posjede još od osvojenja Bosne (feth-i hakanidenberi).

Odžakluk timari su na više načina uticali na učvršćivanje zemljišnih posjeda pojedinih spahijskih porodica, kao i na jačanje njihovog društvenog i političkog položaja kao povlaštenog staleža. Prvo, posjed je s generacije na generaciju ostajao u rukama jedne porodice. Time se ustaljivalo uvjerenje o vječnosti feudalnih prava. Drugo, sistem odžakluk timara je pogodio razvoj procesa čiflučenja u interesu uživalaca odžakluk timara, jer su oni svoje timare vrlo često pretvarali u čifluke i na taj način faktičkim putem postajali ograničeni (mirijski) vlasnici zemlje (čifluk sahibije). Treće, ustanova odžakluk timara pogodovala je konzerviranju svih feuda, bez obzira na njihovu veličinu, i olakšala borbu uživaocima timara i zijameta protiv mogućih zloupotreba provincijske upravne hijerarhije, i na taj način onemogućila cvjetanje feudalne anarhije, kakva je bila u drugim provincijama Osmanskog Carstva.

Istaknuti i drugi momenti pomogli su izuzetno u učvršćivanju položaja domaćeg muslimanskog plemstva u Bosni i za nekoliko stoljeća učinili ga osnovnim faktorom u političkom životu zemlje. To, naravno, ne znači da su svi bosanski plemići imali isti društveni i politički položaj, ali se za sve može reći da su, na određen način, sačinjavali politički narod u feudalnom smislu riječi, dok su stvarni udio u vlasti imali samo najistaknutiji predstavnici spahijskog staleža, uživaoci većih posjeda (zijameta). Njihov istaknutiji položaj ogleda se i u činjenici što su muški članovi zajimskih porodica najčešće nosili titulu beg (knez). U početku su uživaoci zijameta (zajimi) bili komandanti manjih spahijskih jedinica i kao takvi zvali se subaše. U klasičnom osmanskome periodu iz tih porodica regrutovani su raznovrsni funkcioneri spahijske organizacije (sandžakbezi, alajbezi, čeribaše), lokalni upravno-poli-

cijski funkcioneri (vojvode, subaše, muteselimi), visoki funkcioneri bosanskog Divana (vezirov čehaja, timar defterdar, timar teskeredžija i dr.) i kapetani u bosanskim kapetanijama. Jednom riječi, sva lica koja su vršila neku vlast i mogla da utiču na vlast bosanskog vezira, a na taj položaj su vrlo često, naročito ranije, imenovani pojedinci rodom iz Bosne. Premda su pojedini funkcioneri često smjenjivani, pravilo je bilo da se na njihova mjesta postavljaju opet lica njihovog društvenog ranga, čime je stvarni politički uticaj ostajao uvijek u istom društvenom krugu, to jest u krugu najuticajnijih i najmoćnijih begovskih porodica. Njihovi predstavnici bili su nosioci javnog mnjenja i kao najugledniji predstavnici svog staleža spadali su u kategoriju tzv. vilajetskih ajana (âyân-i vilâyet). Kao takvi, oni su, zajedno sa najvišim predstavnicima duhovnog reda (ulema), bili nosioci i predstavnici javnog mnjenja, a mnogi, kao što je rečeno, i stvarni nosioci vlasti.

Materijalnu osnovicu njihovog istaknutijeg položaja činili su u početku feudalni posjedi (timari, zijameti), ponegdje čifluci, zatim unosne plate dobivene od prihoda od državnih posjeda (hasova, mukata, malikana) i od vakufa. Zahvaljujući svome povoljnom ekonomskom položaju i političkom uticaju, svi su vrlo rano počeli da svoje ekonomske pozicije jačaju putem čifluka koji su nastajali na razne načine. Mnogi od njih su čifluke stvarali kupovinom zemlje. Oni pojedinci koji su bili članovi bosanskog Divana i nalazili se blizu vlasti, dolazili su do čifluka i putem različitih zloupotreba koje su im vrlo često, naročito kasnije, bile omogućene i činjenicom što su mnogi posjedi, zbog stradanja bosanskih spahija i ostalog stanovništva u ratovima i od kuge, ostajali bez svojih posjednika. Neki od istaknutijih glavara su dolazili u posjed čifluka i ukmećivanja njihovih ranijih vlasnika (raje) primjenom sile, što se, izgleda, kasnije često dešavalo u Bosanskoj krajini i sjeveroistočnoj Bosni. Znatno broj gornjih slojeva spahijskog staleža uvećavao je svoje bogatstvo i putem zakupa raznih državnih prihoda, koji su davani u ograničeni zakup (mukata) ili doživotno (malikana). Najzad, naročite mogućnosti za bogaćenje imali su oni pojedinci koji su vršili vlast i kao takvi bili ovlašteni da ubiru razne dažbine u korist bosanskog vezira. To se često dešavalo od XVIII vijeka, kada je bio zaveden poseban namet za vezira tzv. taksit, koji su od cjelokupnog stanovništva koje je posjedovalo zemlju (čifluke) ubirali ajani i kapetani kao nosioci vlasti u kadilucima.

Položaj srednjih i sitnih spahija znatno se razlikovao od položaja gornjih slojeva tog staleža. I oni su uživali spahijska lena (timare), a prihodi su im bili znatno manji. U stvari, većinu pripadnika spahijskog staleža sačinjavale su sitne spahije, među kojima je bio znatan broj sa prihodima od svega nekoliko dukata godišnje. Ekonomski položaj znatnog broja spahija bio je sličan položaju srednjih seljaka. U nemogućnosti da se izdržavaju prihodima sa timara, takve spahije i članovi njihovih porodica zadržavali su svoje ranije seljačke posjede (baštine i čifluke), obrađivali ih u svojoj režiji i davali rentu drugim spahijama. Uviđajući činjenicu da je bez držanja seljačkih posjeda (čifluka), naročito kasnije, ugrožena njihova materijalna egzistencija, i sitne spahije su nastojale da stvaraju čifluke. Proces stvaranja tih čifluka bio je dugotrajan. Ispoljavao se na razne načine, ali je, čini se, preovlađivao sistem pretvaranja timara u čifluke, pri čemu je često nalažena i legalna forma. U tome im je, naročito kasnije, išla na ruku činjenica što su zbog pomora od kuge i drugih nedaća mnogi njihovi i tuđi posjeti ostajali pusti i tako postali podesni za pretvaranje u čifluke. Na opustjele posjede

domaće spahije, kao čifluk sahibije, naseljavali su hrišćansko stanovništvo sa strane. U istočnoj i centralnoj Bosni, kao i u istočnoj Hercegovini, naseljavano je pravoslavno stanovništvo iz Crne Gore, istočne Hercegovine i Sandžaka, a u zapadnoj Hercegovini katoličko stanovništvo iz Dalmacije. Intenzivan proces kolonizacije započinje u posljednjim stoljećima turske vlasti u Bosni, a naročito je bio snažan i intenzivan, izgleda, u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX stoljeća. Kolonisti su naseljavani ne pod uslovima koji su važili za timarski, već za čiflučki sistem, to jest oni su naseljavani na zemlju (čifluke) čiji su mirijski vlasnici bile domaće spahije (čifluk sahibije) i sa obavezama na naturalnu rentu. U nekim dijelovima Krajine i sjeveroistočne Bosne, gdje je čiflučenje vršeno i nasilno, uglavnom od strane krupnih čifluk-sahibija, kombinovana je naturalna i radna renta. Ukoliko sitne spahije nisu mogli doći do tuđe radne snage (kmetova), oni su obrađivali zemlju u vlastitoj režiji i tako se postepeno približavali statusu slobodnih seljaka. Iako su bili lično slobodni i formalno povlašteni, uticaj ovih mnogobrojnih spahijskih krugova na politiku jedva se razlikovao od uticaja običnih muslimanskih seljaka. U istom položaju nalazili su se čuvari tvrđava na Krajini i u unutrašnjosti zemlje, koji su kao i spahije na način odžakluka (nasljeđivanje u porodici) dobivali prihode za obavljanje svojih dužnosti.

Drugu značajnu specifičnost, koja je udarila pečat istorijskom razvitku Bosne pod Turcima, predstavlja prelaženje na islam velikog dijela bosanskog stanovništva.

Pitanje različitih aspekata islamizacije u Bosni nije obrađeno kako treba. Ali, na osnovu sadašnjeg stanja nauke, moguće je tvrditi da se ona odvijala kao jedinstven proces od početka turske vlasti, i da je bila naročito intenzivna u XVI stoljeću, i da je na početku XVII stoljeća dostigla svoj vrhunac. Koliko je napredovao proces islamizacije do tog vremena, najbolje nam svjedoče podaci iz prve polovine XVII stoljeća, iz kojih se vidi da su tada više od dvije trećine stanovništva u Bosni bili Muslimani.

Najinteresantniji fenomen islamizacije predstavlja prelaženje na islam ogromnog broja bosanskih seljaka, što nije bio slučaj ni u jednoj drugoj našoj zemlji. U tome su presudnu ulogu odigrali ideološki, psihološki i socijalni momenti, među kojima se, po mom mišljenju, nipošto ne smije zanemariti tzv. bogumilska komponenta. Njen uticaj je naročito bio snažan u dijelovima klasične Bosne (dijelovi istočne i centralne Bosne), gdje su se pojavili prvi Muslimani i gdje je kasnije proces bio najintenzivniji i najdublji. U širenju islama važnu ulogu odigrala je propaganda osvajača da će bosanskim seljacima koji su u feudalnoj bosanskoj državi bili do kraja obespravljani i nemilosrdno eksploatisani, olakšati položaj i obezbijediti izvjesne privilegije, koje su zaista ostvarivane. Tu na prvom mjestu spada privilegija, koju je bosanskim Muslimanima dao osvajač Bosne Mehmed II (Fatih), da svoje mladiće daju u janjičarski podmladak (adžemi oglan). Time je, tako reći, svim Muslimanima omogućeno da se penju do najviših vrhova vojničke i državne hijerarhije. Tu su spadale još izvjesne olakšice u plaćanju dažbina spahijama i državi, o čemu ćemo kasnije govoriti.

Sve do kraja XVII stoljeća Muslimani seljaci su, kao i hrišćani, imali status raje. To znači da su spadali u kategoriju zavisnih ljudi obaveznih da daju feudalnu rentu (desetinu i dr.) svojim spahijama i da vrše izvjesne usluge u korist države. Tada su seljaci Muslimani kao i hrišćani trpjeli izvjesne zloupotrebe spahija koji su pokušavali da ih potčine dvostrukoj eks-

ploataciji, to jest da stvaraju i proširuju svoje čifluke na račun njihovih posjeda, protiv čega su se seljaci žalili Porti. Kasnije, međutim, te pojave su bile rjeđe, jer se tada, tokom XVIII stoljeća, više osjećala glad za radnom snagom nego za zemljom.

Iako se položaj muslimanskih seljaka izvjesno vrijeme nije bitno razlikovao od položaja hrišćanske raje, čiji je broj u XVII i XVIII stoljeću bio znatno manji, seljaci Muslimani su od početka imali izvjesne povlastice koje su im otvarale mogućnost da, u određenim okolnostima, postanu lično slobodni. Oni nisu bili obavezni da spahijama daju ličnu novčanu rentu od glave na koju su bili obavezni svi odrasli muškarci hrišćani. Dalje, Muslimani su bili oslobođeni podaničkog poreza na glavu (harač — džizija). U nekim krajevima Bosne od početka turske vladavine seljaci Muslimani su bili obavezni na vojnu službu, naročito u slučaju upada neprijatelja u Bosnu, zbog čega su bili oslobođeni (mu af) posebnih državnih nameta avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye. Obaveza svih bosanskih Muslimana na vojnu službu češće se javlja od vremena nazadovanja Osmanskog Carstva, a postaje, tako reći, stalnom od XVIII stoljeća, to jest od vremena kada je Bosna postala granični pašaluk Osmanskog Carstva prema njenim tada najagresivnijim susjedima — Austriji i Mletačkoj Republici. Učešće seljaka Muslimana u vojnoj službi uticalo je na dalje smanjivanje posebnih doprinosa državi, pa su svi seljaci faktički postajali mu af (oslobođeni državnih nameta avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye). To im je bilo potvrđeno posebnim naredbama centralne vlasti. Na toj osnovi se i kod seljaka Muslimana učvršćivala svijest o njihovom posebnom položaju u Carstvu za čiju su egzistenciju bezbroj puta žrtvovali svoje živote i imetke. Te žrtve im, izgleda, nisu teško ni padale, jer su svi bosanski Muslimani Osmansko Carstvo smatrali svojom muslimanskom državom, čija je odbrana bila njihova vjerska dužnost (farz). U sultanu su gledali poglavara države i islamske zajednice (halifa), kome je vlast povjerenjena od boga i kome se mora po vjerskoj dužnosti pokoravati. Takav razvoj stvari, u uslovima prorjeđivanja muslimanskog stanovništva, među njima naročito spahija, pod uticajem ogromnih stradanja na stranim ratištima i od raznih teških bolesti (naročito kuge), otvarao je mogućnost za seljake Muslimane da postanu slobodni vlasnici zemlje (čifluk-sahibije) koju su obrađivali (čifluci). Na toj osnovi su nekadašnji zavisni muslimanski seljaci (raja) postajali slobodni seljaci, u kom statusu ih je najveći broj zatekla austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine.

U širenju islama na selu značajnu ulogu odigrali su gradovi-kao središta muslimanske kulture i civilizacije. Većina gradova u Bosni podignuta je u doba Turaka. Gradovi su se razvijali kao središta zanatstva i trgovine koja su bila organizovana na orijentalni način, kao upravni i sudski centri, i kao obrazovni i duhovni centri svih Muslimana.

U gradovima je u početku živio znatan broj hrišćana. Međutim, brзом islamizacijom gradovi su postali pretežno muslimanski sa neznatnim brojem pravoslavnih, katolika i Jevreja. Nagli porast muslimanskog stanovništva nastao je na prvom mjestu kao posljedica islamizacije domorodaca građana i islamiziranih seljaka koji su se neprekidno naseljavali u gradove. Pored opštih uzroka koji su pogodovali širenju islama u Bosni uopšte, gradsko stanovništvo su islamu privlačile i izvjesne privilegije. Ono je bilo lično slobodno, jer nije imalo nikakvih feudalnih obaveza. Osim toga, Osmansko

Carstvo je sve građane Muslimane oslobodilo i posebnih državnih nameta avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye.

Sastav gradskog muslimanskog stanovništva bio je šarolik. Tu su, na prvom mjestu, spadali razni slojevi muslimanskog sveštenstva i duhovne inteligencije, kao što su bili vjerski službenici (muezzini, imami, hatibi, vaizi), učitelji u osnovnim (mekteb) i profesori u srednjim školama (medrese) tj. mualimi i muderisi. Zatim tumači šerijata i kanuna (muftije) i šerijatski suci (kadije). Najzad, u gradovima su imali često svoje sjedište i vojno-policijski organi. Izuzimajući sitne vjerske službenike, ovaj dio gradskog stanovništva imao je izuzetno privilegisan položaj. Imali su visoke prihode i razne materijalne beneficije koje su dobivali od države ili od islamskih vjerskih zadužbina (vakufa). Osobito istaknut položaj imali su najviši predstavnici uleme — muftije, kadije, muderisi i vaizi. Kao takvi, oni su spadali u kategoriju uglednih lica (ajan i ešraf) i činili krug onog najvišeg sloja koji je u gradovima, i ne samo u gradovima, formirao javno mnjenje i imao značajan uticaj na vlast.

Najveći broj gradskog stanovništva predstavljali su zanatlije i trgovci, koji su bili organizovani u esnafe (cehove). Esnafska organizacija imala je zadatak da štiti položaj svih članova i da im izriče disciplinske mjere za izvjesne prestupe.

Zanatlije i trgovci su živjeli od svoga rada, ali su bili lično slobodni. U klasičnom periodu Osmanskog Carstva nisu imali nikakvih feudalnih niti materijalnih obaveza prema državi, jer su vrlo rano bili oslobođeni od tereta u korist države avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye, to jest bili su mu af. Zbog toga su zanatlije i trgovci Muslimani bili dužni da daju određen broj vojnika (sejmen) za odbranu granica Bosne i da ih snabdijevaju opremom i hranom. Njihova stalna vojna obaveza došla je do izražaja kasnije, od kraja XVII stoljeća, kada je zapadna granica Osmanskog Carstva išla sadašnjom granicom Bosne i Hercegovine. Na to je uticala i okolnost što se od tada počela snažnije da ostvaruje povezanost između esnafske i janjičarske organizacije, jer se od tada veći broj janjičara zbog neredovnih plaća posvećuje zanatstvu i trgovini. Od tada janjičari i njihovi potomci postaju gospodari u gradskoj privredi i unose u esnafsku organizaciju svoja shvatanja i svoje ranije stečene privilegije. U uslovima opadanja autoriteta centralne vlasti u provincijama, ti slojevi, zajedno sa svojim starješinama i gradskom ulemom, postaju faktički gospodari u gradovima i nastoje da bosanskom veziru i njegovim funkcionerima ograniče svaki jači uticaj na gradske poslove. U tom pogledu naročito je bila karakteristična situacija u Sarajevu i Mostaru. U tim gradovima su janjičarski elementi imali najveći uticaj, dajući snažan otpor nastojanjima vezira i njegovih funkcionera da gradsko stanovništvo oporezuju taksitom. Istina, na to su veziri u XVIII stoljeću imali pravo, jer je i gradsko stanovništvo, bez obzira što je ranije uživalo muafiyet, moralo da daje dio doprinosa za izdržavanje vezira, i to stoga što su gotovo svi slojevi gradskog stanovništva u blizoj i daljoj okolini gradova posjedovali manje ili veće čifluke. Pitanje kako je gradsko stanovništvo došlo u posjed tih čifluka, nije dovoljno jasno, pa ga treba proučiti. Ali, već sada se može tvrditi da je gradsko stanovništvo sticalo čifluke najčešće kupovinom, ali nije isključeno da su ih mnogi posjedovali kao svoje bivše baštine i čifluke. Težnja tih slojeva da posjeduju čifluke imala je svoju objektivnu podlogu u činjenici što su građani morali da učestvuju u vojnoj službi napuštajući

pri tom privremeno svoje glavno zanimanje i prepuštajući svoju porodicu da se izdržava sa zemlje (čifluka). Interesi gradskih slojeva, kao uživalaca čifluka dodirivali su se sa interesima ostalih posjednika zemlje (čifluk sabijija).

Tako je u Bosni postepeno nastajalo i oblikovalo¹ se po formi i sadržaju jedno jedinstveno muslimansko društvo, jedna zajednica pored drugih zajednica (pravoslavne, katoličke i jevrejske). Bosansko muslimansko društvo se oformilo kao specifičan vid osmanskog društva, koje je u jednu cjelinu povezivala zajednička vjera islam i zajednička privrženost osmanskoj muslimanskoj državi čijim su posredstvom Bosanci postali Muslimani i na taj način tijesno povezali svoju sudbinu sa tom državom. Posredstvom jedinstvene vjere islama muslimansko društvo u Bosni usvojilo je jedinstvenu političku ideologiju i predstavljalo jedinstven kulturni krug. Na toj osnovi ono se formiralo kao posebna etnička zajednica i razvijalo kao poseban narod sa posebnim interesima i stremljenjima. Za razliku od nemuslimanskog stanovništva, koje se većinom nalazilo u zavisnom odnosu i potčinjenom političkom položaju, muslimansko društvo je imalo više staleža: spahije, sveštenstvo (ulema), gradski slojevi i zavisni muslimanski seljaci (raja).

Premda je sve muslimansko stanovništvo imalo povoljniji politički položaj od nemuslimana, svi Muslimani nisu bili jednako povlašteni. U povlaštenom položaju od početka turske vlasti u Bosni bili su: spahije, mustahfizi (čuvari tvrđava), ulema (pripadnici muslimanskog duhovnog reda) i janjičari. Naravno, ni svi ti slojevi nisu imali jednak društveni i politički položaj. Po svom ugledu i uticaju isticali su se oni pojedinci koji su bili ekonomski jači, po rangi viši, društveno priznatiji, obrazovaniji i učeniji. To su u spahijskoj organizaciji bili zajimi, bez obzira na položaj i funkciju koju su vršili (subaše, alajbezi, vezirov čehaja, muteselimi i drugi); u redovima uleme to su bile kadije, muftije, muderisi, hatibi i vaizi; u janjičarskoj organizaciji njihove age i serdari; u gradskim posadama dizdari i druge age, a u kapetanijama — kapetani. Svi oni spadali su u glavarski sloj Bosne i bili pripadnici najuglednijih ljudi (ajan i ešraf). Slično svojim staleškim drugovima u drugim muslimanskim krajevima Osmanskog Carstva oni su sačinjavali elitu muslimanskog društva i bili stvarni predstavnici javnog mnjenja, a mnogi i direktni nosioci vojne i upravne vlasti (subaše, alajbezi, muteselimi, serdari, dizdari, ajani i kapetani).

Ostali dijelovi muslimanskog stanovništva spadali su, u stvari, u eksploatisanu masu. Jer, bez obzira što je položaj seljaka Muslimana i gradskih proizvođačkih slojeva bio nešto povoljniji od položaja hrišćanske raje, Muslimani proizvođači, a naročito seljaci Muslimani, morali su da podnose razne materijalne i lične žrtve prema spahijama, da učestvuju u odbrani granica Bosne i da doprinose izdržavanju bosanskog vezira i drugih državnih funkcionera. Ove poslednje obaveze datiraju još od kraja XVII, a ustaljuju se tokom XVIII stoljeća i traju sve do kraja turske vlasti u Bosni. Iako su seljaci Muslimani postajali slobodni, pod uticajem spomenutog oporezivanja u korist bosanskog vezira njihov položaj se faktički silno pogoršavao. To se dešavalo naročito od XVIII stoljeća dok su Muslimani u velikom dijelu Bosne još uvijek predstavljali glavnu zemljoradničku snagu stanovništva. Pritisnuti raznim doprinosima koji su ubirani prilikom ubiranja doprinosa u korist bosanskog vezira (taksit) i zloupotrebama organa lokalne vlasti, seljaci Muslimani počinju da pružaju otpor i da se otvoreno bune protiv

bosanskih vezira i domaćih lokalnih upravnih i sudskih funkcionera: ajana, kapetana, muteselima i kadija.

U pojedinim krajevima Bosne, najčešće u Sarajevu i njegovoj okolini, izbijale su bune seljaka Muslimana još u XVII stoljeću. Prva velika muslimanska seljačka buna pojavila se u prvoj polovini pete decenije XVIII stoljeća. Ona je zahvatila gotovo čitavo područje Bosne i Hercegovine i trajala više od deset godina. Ogorčeni na prekomjerno izrabljivanje i zloupotrebe vlasti bosanskih vezira i njihovih pomagača ajana, kapetana, kadija i dr., seljaci i gradska muslimanska sirotinja odbijali su da daju namete. Kada su vlasti pokušale da ih prisile na to, oni su se dizali na oružani otpor i ubijali pojedine predstavnike vlasti. Kad su organi vlasti počeli da primjenjuju represalije, seljaci su se masovno dizali i napadali predstavnike vlasti, njihove odrede i pomagače iz redova imućnih klasa (spahije, bogate trgovce i dr.), palili njihove domove, uništavali njihov imetak, opsjedali i razarali utvrđene zamkove itd. Glavna žarišta velike muslimanske seljačke bune bila su u Tešnju, Tuzli, Sarajevu, Livnu, Duvnu, istočnoj Hercegovini i Mostaru. Pored seljaka zemljoradnika, u pobunjeničkim redovima su ponegdje učestvovali i sitne spahije, siromašniji gradski slojevi (koji su zbog uživanja čifluka i sami morali da daju doprinos veziru i razne doprinose organima lokalne vlasti), kao i neki predstavnici duhovnog reda (ulema). Glavni i najistaknutiji vođa pobunjenih seljaka i gradske sirotinje bio je kadija Abdurahman Muharemića iz Sarajeva. On je, izgleda, bio jedan od začetnika bune i njen najspособniji i najdosljedniji organizator i vođa. Zbog toga je u odlučnom obračunu sa snagama bosanskog vezira Mehmed-paše Kukavice i glavom platio 1753. godine u okolini Zvornika.

Kao i sve seljačke bune u srednjem vijeku, i ova buna bosanskih seljaka izbila je spontano i odvijala se bez jasnog plana i programa i bez nekog čvrstog vođstva sposobnog da sve heterogene elemente poveže u jednu cjelinu i da im ukaže neku perspektivu.

Ubrzo po izbijanju, seljačka buna u Bosni počela je da poprima anarhičan karakter. Nju su izazivali, podsticali i nosili deklasirani elementi iz redova janjičarske organizacije (baše), oni su bunu iskoristili za sijanje straha, primjenu nasilja i pljačkanje vrlo često i nedužnog stanovništva, čime su izazivali njegov gnjev. Time su zasjenjivali prave uzroke bune, onemogućavali njen uspješan ishod i olakšavali posao organima vlasti da postepeno povrate svoj autoritet, te da osloncem na gornje slojeve muslimanskog stanovništva uguše bunu bosanskih seljaka.

Karakteristično je da su u početku ove bune neki njeni inicijatori u Sarajevu radili na stvaranju izvjesne domaće vojne organizacije. Ona je, izgleda, trebalo da učini nepotrebnim oporezivanje stanovništva u korist bosanskih vezira. Polazeći od prakse učešća svih bosanskih Muslimana u odbrani granica Bosne i održavanju reda u zemlji, ti krugovi su bili razvili akciju za stvaranje odreda seljačko-gradske vojske po janjičarskom uzoru; trebalo je da se njeni pripadnici zovu baše kao i janjičari u gradovima. Po zamisli inicijatora, tom vojnom organizacijom trebalo je da budu obuhvaćeni svi vojni redovi u Bosni, uključujući tu i posade u kapetanijama, kao i njihove komandante kapetane. Na toj osnovi razvio se žestok sukob sa nekim kapetanima na Krajini. Iz svojih klasnih razloga, kapetani nisu bili skloni da se pridruže ustanicima, jer su za očuvanje svojih pozicija vidjeli jaču garanciju u saradnji sa sultanom i bosanskim vezirom. Pokušaj formi-

ranja seljačko-gradske vojske propao je već u začetku, kako zbog otpora bosanskih kapetana, tako i zbog sebičnih motiva inicijatora ove zamisli — gornjih slojeva sarajevskog stanovništva — koji su dobrovoljne priloge sabirane u svrhu mobilizacije seljaka iskoristili za lično bogaćenje.

Seljački pokret bio je, uglavnom, ugušen do kraja 1757. godine na čitavom području Bosne i Hercegovine. Izvjestan pozitivan rezultat tog pokreta ispoljio se u tome što je kasnije bilo manje zloupotreba i što je uneseno više reda u oporezivanje. Ukoliko su se zloupotrebe i javljale, bile su sporadične i ograničene samo na nezakonito djelovanje izvjesnih funkcionera kojima je narod pružao otpor, a na neke dizao i ruku. Najzad, u seljačkom pokretu ispoljena je snažna klasna mržnja nižih protiv gornjih slojeva muslimanskog društva u Bosni, koja je u nesmanjenom vidu potrajala sve do kraja XVIII stoljeća.

Na početku XIX stoljeća Bosna i njeno cjelokupno muslimansko stanovništvo našli su se u sasvim novoj situaciji. To je doba kada je Osmansko Carstvo trpjelo teške udarce od spoljnih neprijatelja, naročito Rusa, i uzdržavano otporom i bunama njenih hrišćanskih podanika. Najjače udarce Turcima u našim zemljama zadavali su tada nacionalno-oslobodilački pokreti Crnogoraca i Srba, što je imalo značajne reperkusije na raspoloženje i stav bosanskih Muslimana. Kako je nacionalno-oslobodilačka borba vođena pod parolom »za krst časni i slobodu zlatnu«, ona je imala ideološki vid sukoba Hrišćanstva i Islama i zato je brzo otupljivala klasni sukob među Muslimanima u Bosni i uticala na njihovo jedinstvo. U takvim okolnostima seljaci Muslimani potiskuju u zadnji plan klasnu mržnju prema gornjim slojevima muslimanskog društva, stupaju s njima zajedno u odbranu muslimanske osmanske države, što je ujedno značilo i odbranu vlastite fizičke egzistencije. Na otupljivanje klasne mržnje uticala je i činjenica što je muslimanskom stanovništvu u prvoj polovini XIX stoljeća postepeno bio olakšan položaj plaćanja državnih poreza. Oni tada taj teret počinju još više da dijele sa hrišćanskim kmetovima čiji se broj u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX stoljeća počeo naglo da povećava snažnom kolonizacijom pravoslavnog stanovništva iz Crne Gore i istočne Hercegovine. Na to stanovništvo prebacivana je postepeno obaveza prema domaćim čifluk sahibijama (davanje polovine, trećine, četvrtine, petine) i teret izdržavanja organa državne vlasti. To je ubrzo izazvalo snažan otpor kmetova protiv zloupotreba organa vlasti, zakupaca državne desetine i čifluk sahibija. Otpor se manifestovao u ustancima srpskih seljaka koji su kulminirali u ustanku u Bosanskoj krajini i istočnoj Hercegovini 1875—1878. godine.

I opšti politički položaj cjelokupnog muslimanskog stanovništva, naročito njegovih vladajućih krugova, u prvoj polovini XIX stoljeća počinje da slabi i tamni pod uticajem opšteg slabljenja Osmanskog Carstva u Evropi, čiji su tadani sultani (Selim III i Mahmut II) pokušavali da reformišu stari sistem i da izgrade državu na savremenijim osnovama. Reformne zamisli trebalo je da budu konkretno ostvarene putem ukidanja klasičnih osmanskih ustanova (spahijske i janjičarske organizacije). Reforme su dalje imale ne samo da spasu Carstvo od propadanja nego i to da od teokratsko-apsolutističke monarhije otvore put postepenom oblikovanju takvog državnog sistema koji bi vodio obrazovanju ustavne monarhije. Zato su reforme predviđale formalnu jednakost pred zakonom svih podanika bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost i jednaku raspodjelu obaveza prema državi na sve poda-

nike prema njihovom imovinskom stanju. Vladajući krugovi u Bosni (ajani, kapetani, vrhovi uleme), kao i pripadnici janjičarske organizacije i tvrđavskih posada vidjeli su u tome opasnost za svoje pozicije. Zbog toga su nastojali da održe staro stanje, da se u Bosni ne provedu reforme, pa su na kraju pokušali da to spriječe silom, oružanom borbom koju su pružili više puta od 1827. do 1850. Najснаžнији otpor pružili su ostaci janjičara u Sarajevu i glavni nosioci vlasti u Bosni i Hercegovini u XVIII i prvim decenijama XIX stoljeća — ajani i kapetani. U svim tim pokretima jasno se ispoljila činjenica da su domaći povlašteni slojevi bili nosioci vlasti ili su se nalazili blizu te vlasti i da su živjeli u uvjerenju da se osmanska vlast i islamska vjera u Bosni može održati samo ako oni budu držali sudbinu zemlje u svojim rukama, kao što su to činili u toku čitavog perioda turske vladavine. I to, naravno, u okviru stare vojne organizacije i u okviru stare društveno-političke strukture, koja je istorijskim razvojem bila preživjela i morala da nestane.

Svoju težnju da održe stare pozicije manifestovali su najprije oni gradski slojevi muslimanskog stanovništva koji su bili pripadnici ili pristaše domaćih janjičara. Pod vodstvom svojih lokalnih starješina i nekih uglednih predstavnika uleme, oni su se suprotstavili provođenju carskog fermana o ukidanju janjičarskog odžaka. Najprije su, na brzinu, organizovali u Sarajevu skupštinu uglednih ljudi iz 32 bosanska kadiluka u oktobru 1826, sa koje su uputili sultanu predstavku (mahzar). U predstavci su istakli svoje zasluge za Osmansko Carstvo i izrazili neslaganje sa ukidanjem janjičarskog odžaka, ističući da je on u Bosni još uvijek sposoban da izvršava svoju ulogu u odbrani zemlje.

Odlučnost Carigrada da uništi ostatke janjičarstva u čitavom Carstvu bila je, međutim, nespojiva sa zahtjevom bosanskih janjičara. Zato su najviši predstavnici Porte u Bosni nastavili sa energičnim provođenjem naredaba o ukidanju janjičara, što je prisililo bosanske janjičare da pruže oružani otpor. Najjače njegovo uporište bilo je u Sarajevu. Međutim, otpor nije pokazao vidnije rezultate; Portin emisar bosanski vezir Abdurrahman-paša je uspio da ga silom uguši i da poubija glavne kolovođe bune (u proljeće 1827). Tom prilikom su opljačkani neki najbogatiji sarajevski trgovci. Abdurrahman-paša je to postigao zato što nije naišao na jednodušan otpor svih vladajućih slojeva bosanskog muslimanskog društva. Nije bilo potpune sloge čak ni među onim slojevima koji su bili najviše pogođeni ukidanjem janjičarskog odžaka, a da ne govorimo o predstavnicima uleme, kapetanima i ajanima. Istina, izvjestan broj ajana (iz Foče, Pljevalja, Rogatice, Višegrada, Vlasenice, Birča, Tuzle, Bijeljine, Tešnja, Zenice, Travnika, Skoplja, Livna, Mostara, Gacka i Nevesinja) bio je obećao svoju potporu Sarajlijama, ali se sve završilo na tom obećanju. Istovremeno, najveći broj kapetana neutralno se držao u pokretu bosanskih janjičara. Neki su, kao, npr., Husejin kapetan Gradašćević i Alibeg Fidahić čak i pomagali akciju bosanskog vezira.

Bilo je više razloga za odsustvo jednodušnosti bosanskog stanovništva u ovakvom krupnom pitanju. Odlučujući su, po mome mišljenju, heterogenost društvene strukture muslimanskog stanovništva koja je bila prožeta jakim elementima feudalizma i privrženosti bosanskih Muslimana ideji osmanske muslimanske države i njenom vrhovnom državnom i vjerskom poglavaru — sultanu (halifi). Jedinstvo bosanskih Muslimana bilo je moguće tada ostvariti samo u slučajevima kada su se morali konfrontirati sa vanjskim neprijateljem Osmanskog Carstva ili svojim unutrašnjim protivnicima (iz redova hri-

šćanskog stanovništva). Konfrontacija tog društva prema Osmanskom Carstvu izazivala je kolebanje čak i onih čiji su životni interesi bili pogođeni, a da ne govorimo o ostalim dijelovima stanovništva, naročito seljacima Muslimanima koji nisu imali mnogo razloga da podupiru antireformne akcije svojih glava, koji su nerijetko bili njihovi eksploatatori i zulumčari, pa su najčešće stajali po strani. Najzad, znatan broj takvih pojedinaca nalazio se u redovima gornjih slojeva muslimanskog društva koji su svoj negativan stav prema otporu janjičara i njihovih pristaša nastojali da iskoriste za jačanje i učvršćivanje svojih pozicija. Sve to došlo je do još jačeg izražaja i kasnije u otporu bosanskih ajana i kapetana protiv ukidanja tih ustnova u Bosni.

Ustanova ajana razvila se u prvoj polovini XVIII stoljeća kada klasična struktura osmanske lokalne vlasti nije mogla da odgovori novonastalim vojnim i finansijskim potrebama države. Razorenost klasične vojne organizacije nametnula je državi potrebu da vrši mobilizaciju cjelokupnog muslimanskog stanovništva za odbranu države (nafir-i am), a nedostatak sredstava za izdržavanje aparata vlasti u provincijama nametao je zadatak da se ta potreba podmiruje putem posebnog oporezivanja podanika. Na toj osnovi pojavio se čitav niz novih poslova u kadilucima koje su počeli samoinicijativno da obavljaju pojedini velikaši iz grupe vilajetskih ajana još u XVII stoljeću. Ti poslovi su se u XVIII stoljeću uobličili u posebnu ustanovu koja je po nazivu njenih nosilaca ajana nazvana ajanluk.

Funkciju ajana u pojedinim kadilucima vršili su u početku izabrani pojedinci iz najistaknutijih i najuticajnijih velikaških porodica. Pošto je ajanstvo pružalo izvanredne mogućnosti za bogaćenje i učvršćenje vlasti pojedinaca, to su najjači velikaši ubrzo pokazali težnju da ga uzurpiraju za sebe, da ga vrše doživotno i obezbijede za svoje potomstvo. Time se manifestovala tendencija feudalizacije ove funkcije i učvršćivanja cjelokupne vlasti u kadilucima u rukama najuticajnijih velikaških porodica. Tako se u velikom broju kadiluka u Bosni ajanluk našao i u posjedu kapetana. Kako je funkcija kapetana bila nasljedna u porodici, to je prirodno i ajanluk u njihovim rukama postao nasljedan. Kapetani su ajanstvom pored vojne, stekli i političku vlast i tako tokom XVIII stoljeća izrasli u krupne feudalne glavare u pojedinim kadilucima.

U takvim uslovima su najuticajniji predstavnici bosanske feudalne klase, zahvaljujući ajanskoj funkciji, došli u mogućnost da se ponašaju kao pravi feudalci ne samo na svojim čiflucima nego i u kadilucima i nahijama. U tim oblastima oni su se ponašali slično krupnim feudalcima srednjevjekovne bosanske države. Staviše, među bosanskim ajanima za razliku od bosanske feudalne vlastele, bila je jače izražena kolektivna klasna svijest, koja je izvirala iz potrebe uspješnijeg držanja hrišćanske raje i muslimanske sirotinje u potčinjenom društvenom položaju i uspješnijeg suprotstavljanja spoljnim neprijateljima. Djelujući kao neosporni gospodari u zemlji, bosanski ajani i kapetani su koncem XVIII i početkom XIX stoljeća pretvorili bosanski pašaluk u svojevrсну konfederaciju ajana. Snaga te konfederacije počivala je na svijesti o potrebi zajedničkog nastupa protiv unutrašnjih i spoljnih neprijatelja, na svijesti o potrebi suzbijanja eventualnih unutrašnjih narušilaca te ravnoteže, kao i na svijesti o potrebi smetanja predstavnika centralne vlasti (bosanskog vezira) da odlučnije djeluje protiv njihovih interesa. Jednom riječi, bosanski ajani su skoro čitavo jedno stoljeće učvršćivali svoju vlast

i tako stekli uvjerenje o svojoj neophodnosti i nezamjenjivosti u odbrani i čuvanju zemlje.

Ali, pošto je vlast ajana bila u osnovi suprotna centralističkim težnjama osmanskih sultana, koji su na početku XIX stoljeća počeli da na ruševinama starog poretka provode reforme (tanzimat) i postepeno izgrade novi oblik monarhije, težnje bosanskih ajana da sačuvaju stari poredak došle su neminovno u sukob sa tim nastojanjima centralne vlasti. U tim okolnostima bosanski ajani³ su se našli u dilemi ili da prihvate reforme i da se od polunezavisnih glavara u kadilucima preobrazu u obične državne službenike ili da otporom pokušaju sačuvati stare odnose i staro stanje. Obje dileme su našle svoje pristalice: prva u Hercegovini, a druga u Bosni.

Kada nisu postigli saglasnost Porte da ne dira u stare odnose, neki najuticajniji bosanski ajani su se odlučili da oružjem spriječe namjere Porte. Iz toga se rodio poznati pokret bosanskih ajana na čelu sa Husejin-kapetanom Gradašćevićem, koga su izabrali za bosanskog vezira, a legitimnog turskog vezira protjerali iz Bosne. Time su bosanski ajani jasno manifestovali težnju da sačuvaju stečene ekonomske i društveno-političke pozicije i da i dalje igraju odlučujuću ulogu u političkom životu zemlje. Njihova namjera nije bila uperena protiv vrhovnog sultanovog suvereniteta u Bosni, već protiv turskog vezira kao posrednika u vlasti između njih i sultana. To je jasno došlo do izražaja u programu Husejin-kapetana Gradašćevića o kome on govori u jednom pismu upućenom austrijskom caru marta mjeseca 1832. godine. U tom pismu je Husejin-kapetan istakao da ostaje i dalje vjeran svom vrhovnom gospodarar sultanu, koga će uvijek vjerno, hrabro i podanički služiti i priznavati njegove zapovjesti, kao i ranije, ali pod uslovima:

1. da sultan ne nameće Bošnjacima »novu vjeru«, novi poredak i nove uredbe, koje nisu u skladu sa starim običajima i starom Muhamedovom vjerom, protiv čega se bosanski narod pobunio i stavio na kocku život i imetak;

2. da im sultan potvrdi i imenuje za vezira jednog Bošnjaka, a da im ne šalje za vezira strance (Turke), koji su ih svojim nasiljem uništavali i odnosili iz Bosne njihove glave i njihov imetak;

3. da nikoga od veleposjednika ne liši njegovog imanja, već da im ga ostavi na uživanje, kako je to i ranije bilo, i

4. da im ostavi na snazi stare uredbe koje postoje od davnina.

Sultan, međutim, nije prihvatio zahtjeve Husejin-kapetana i njegovih pristalica, nego je naredio velikom veziru Rešid-paši da silom uguši njegov pokret, što je ubrzo i ostvareno. U tom sukobu Husejin-kapetan je i pored nekoliko izvanrednih uspjeha (porazio je čak i velikog vezira na Kosovu) doživio poraz koji je, u stvari, značio početak kraja bosanskih ajana da i dalje ostanu odlučujući faktor u političkom životu Bosne, kakav se vremenom bio ustalio. Time je otvoren put postepenoj likvidaciji političke dominacije najistaknutijih domaćih glavara u Bosni.

Drugim putem pošli su ajani u Hercegovini. Pod vođstvom stolačkog kapetana Ali-age Rizvanbegovića (Stočevića) i gatačko-pivskog ajana Smail-age Čengića oni su stali na stranu centralne vlasti u nadi da, formalno izraženom lojalnošću centralnoj vlasti, sačuvaju stare pozicije, ili da ih čak i pojačaju. I zaista, u tome su postigli privremen uspjeh. U slučaju Ali-age Rizvanbegovića on je bio krunisan pašinskom titulom i vezirskim položajem u Hercegovini. Na tom položaju Ali-paša se održao devetnaest godina i za to

vrijeme vladao Hercegovinom kao sultanov vazal, a ne kao njegov vjerni sluga, likvidirajući istovremeno politički uticaj ostalih hercegovačkih ajana. Centralna vlast ga je podnosila sve do trenutka kada je smogla snage da se konačno obračuna sa bosansko-hercegovačkim velikašima. Ta joj se prilika pružila 1850—1851. godine, kada se Omer-paša Latas definitivno razračunao sa bosansko-hercegovačkim plemstvom od kojih su u tom obračunu mnogi uništeni, a među njima prvi Ali-paša Rizvanbegović-Stochević. Time se, u stvari, završava agonija bosanskog plemstva i započinje nova epoha u istoriji Bosne pod Turcima, epoha postepenog zavođenja reformama, koja se sastojala u preuzimanju vlasti turskih činovnika i sužavanju uticaja domaćeg plemstva. Istovremeno su činjeni pokušaji da se formiraju savjetodavna vijeća sa određenim brojem predstavnika svih zajednica. U tom stanju Bosnu je zatekla i austro-ugarska okupacija.

LITERATURA

- Bašagić S.: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900.
- Bašagić S.: *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb 1931.
- Bejtić Alija: *Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni* (1752—56. i 1757—1760), Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jug. naroda pod turskom vladavinom VI—VII, Sarajevo 1958.
- Čurić H.: *Alipaša Rizvanbegović Stochević*, Godišnjica Nikole Čupića, knjiga XLVI, Beograd 1937.
- Cubrilović V.: *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, JIC, sv. 1—4, Beograd 1935.
- Đaković Luka: *Istorijski aspekt nacionalnosti u Bosni i Hercegovini*, Pregled, 9, Sarajevo 1967.
- Filipović N.: *Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim obzirom na agrarne odnose)*, Godišnjak istor. dr. Bosne i Hercegovine, IV, Sarajevo 1952.
- Filipović N.: *Ođakluk timari u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, V, Sarajevo 1955.
- Hadžijahić M.: *Turska komponenta u etnogenezi bosanskih Muslimana*, Pregled, 11—12, Sarajevo 1956.
- Handžić A.: *Bosanski namjesnik Hekim-oglu Alipaša*, Prilozi za orijentalnu filologiju, V, Sarajevo 1955.
- Istorija naroda Jugoslavije*, knjiga II, Beograd 1960.
- Jokanović V.: *O bošnjaštvu*, Odjek broj 15—16, Sarajevo, avgust 1968.
- Jokanović V.: *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled broj 8 (avgust) i broj 9 (septembar) 1968, Sarajevo 1968.
- Kapidžić H.: *Omer Latas u Bosni — Pacifikacija Bosne*, Kalendar Gajret za 1939, Sarajevo 1940.
- Kreševljaković H.: *Odakle i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani*, Danica kalendar za 1916. godinu, Zagreb 1915.
- Kreševljaković H.: *Početak ukidanja janjičara u Bosni*, kalendar Pravda za 1925, Sarajevo 1924.
- Kreševljaković H.: *Husein kapetan Gradašević Zmaj od Bosne*, Sarajevo 1936.
- Kreševljaković H.: *Morići — Prilog povijesti Sarajeva*, Sarajevo 1938.
- Kreševljaković H.: *Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (1463—1851)*, Godišnjak dr. istor. BiH, I, Sarajevo 1949.
- Kreševljaković H.: *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954.
- Kulišić S.: *Razmatranja o porijeklu muslimana u Bosni i Hercegovini*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. VII, Sarajevo 1952.

др Авдо Сућеска

ПРИЛИКЕ У БОСНИ ПРИЈЕ И ПОСЛИЈЕ ОСВАЈАЊА САРАЈЕВА ОД СТРАНЕ ПРИНЦА ЕУГЕНА САВОЈСКОГ

(према домаћим и османско-турским изворима)*)

О приликама у Босни у вријеме о коме је у наслову овог рада ријеч сачували су се важни подаци у османско-турским документима из тог времена, као и у домаћим хроникама и љетописима.¹⁾ Извјестан број података налази се у сачуваним фрагментима сицила кадије из Јајца (1692—1694),²⁾ затим у једном тзв. *saku* сицилу из посљедњих деценија XVII стољећа, који се налази у Гази Хусрев-беговој библиотеци у Сарајеву,³⁾ а највише података садржи један Кодекс (Зборник исправа) који се налази у библиотеци *Türk Tarih Kurumu* у Анкари.⁴⁾ На тај извор први је у науци скренуо пажњу

*) Реферат на њемачком језику прочитан на Међународном научном скупу османиста (CIEPO Colloque 1983) у Вечу (септембар 26—30), у поводу тристогодишњице опсаде Беча (1683).

¹⁾ Јеленић Ј.: *Љетопис фра Николе Лашванина*, Гласник Земалског музеја у Сарајеву (ГЗМ) за годину 1914/1915, Сарајево 1916. Ново издање *Фра Николе Лашванина*, *Љетопис*, ИРО »Веселин Маслеша«, Сарајево 1981; Стојановић Љ.: *Српски родослови и летописи*, Гласник СУД, књ. 53, Београд 1883.

²⁾ Трухелка Ђ.: *Пабирци из једног јајачког сицила*, ГЗМ, XXX, Сарајево 1918, стр. 157—176.

³⁾ *Сакј сицил бр. 131 у Гази Хусребеговој библиотеци у Сарајеву* (ГХБб). Податке из тог сицила користио је у свом раду Соколовић О.: *Прилике у Босни под крај XVII стољећа* (прилог праћи за повијест Босне и Херцеговине), Сарајево 1943.

⁴⁾ Фотокопије и пријевод тог извора на српскохрватски језик налазе се у Академији наука и умјетности БиХ (АНУБиХ). Највише га је до сада у својим радовима користио Алија Бејтић: *Пјесник Сабит Алаудин Ужичанин као сарајевски кадија и босански мунла* (Анали ГХБб, књ. II—III, Сарајево 1974, стр. 3—20); *Из Дрнчишлија Зборника босанских меморијала 1672—1719* (Анали ГХБб, књ. IV Сарајево 1976, стр. 177—186); *Сарајлија Абдулах Дрнчишлија и његов Зборник босанских меморијала 1672—1719* (Радови АНУБиХ, књ. LX, Одјељење друштвених наука, књ. 19, Сарајево 1977, стр. 201—241); *Средњевјековни град Ходидјед био је на Вратнику у Сарајеву* (Радови АНУБиХ, књ. LXIV, Одјељење друштвених наука, књ. 20, Сарајево 1979, стр. 107—148).

Халил Иналцик у своме раду »Saray Bosna şeriye Sicillerine göre Viyana bozgunundan sonraki harb yıllarında Bosna«.⁵⁾ Иналцик је у овом раду објавио најкарактеристичније детаље који пружају потресну слику једног стања у коме се нашло становништво Босне после поробљавања и спаљивања Сарајева од стране принца Еугена Савојског (1697). Иналцик се није освртао на поријекло и природу споменутог историјског извора. То је прије неколико година учинио Алија Бејтић у својој расправи »Сарајлија Абдулах Дрнишлија и његов зборник босанских меморијала 1672—1719«.⁶⁾ Минуциозном анализом овог рукописа, Бејтић је утврдио да то није кадијски сцил како се до тада погрешно мислило, већ да је ријеч о једном кодексу који највећим дијелом садржи меморијалне исправе (арз, арзухал, илам и др.) из Босне, које је сакупио, а неке и лично писао, учени Сарајлија Абдулах Дрнишлија, који је у то вријеме обављао разне функције, а најчешће је био мудерис, кадија, муфетиш и др. у Босни.

Босански пашалук је већ од свог постанка (1580) имао карактер крајине (серхат). Као таквом њему је било намјењено посебно мјесто у Царству. Скоро сво његово одрасло мушко становништво, на овај или онај начин, било је ангажовано у војним акцијама Османлија.⁷⁾ Босна је давала и највећи број граничара и чланова тврђавских посада у Мађарској, Славонији, Лици и Далмацији. Евлија Челебија у својој Seyahatname биљежи да се »чак сви ратници на крајини (серхат) ејалета Будима, Егре, Кањиже и Босне у свих седам стотина и шездесет пограничних тврђава регрутују из серхата Босне. Они дан-ноћ воде бојеве, чаркања, ратове и битке с непријатељима на све стране«.⁸⁾ Сигурно је, према томе, да је у походу Кара Мустафа-паше на Беч учествовао велики број Босанаца, као спахије, јањичари, секбани и др. Многи су под Бечом изгинули, или били заробљени, а још већим страдањима изложени у жестокој офанзиви савезника у годинама после пораза Турака под Бечом. Иако савезници у својој офанзиви нису имали онакве сјајне успјехе према Босни као у Србији, Македонији, Косову и др., њихов притисак се осјећао и у Босни, и то на свим њеним границама,⁹⁾ а његова је тежина постајала тим већа што је таквом офанзивом савезника Босна била опкољена са свих страна и такође одсјечена од Истанбула.

⁵⁾ Inalcik H.: *Saray Bosna şeriye sicillerine göre Viyana bozgunundan sonraki harb yıllarında Bosna*, Tarih vesikaları, Sayı: 9, Cilt II, str. 178—187, Sayı: 11, Cilt. II, str. 372—384.

⁶⁾ Упор. Бејтић А.: *Сарајлија Абдулах Дрнишлија...*, стр. 202—205.

⁷⁾ Опширније о томе вид. Сућеска А.: *Ајани* (прилог изучавању локалне власти у нашим земљама за вријеме Турака), Научно друштво БиХ, Сарајево 1965, стр. 181—222; Васић М.: *Мартолови у југословенским земљама под турском владавином*, Сарајево 1967.

⁸⁾ Евлија Челеби, *Путник* (одломци о југословенским земљама, превод увод и коментар написао Х. Шабановић), Свјетлост, Сарајево 1967, стр. 122.

⁹⁾ Упор. Вахагић С.: *Кратка упута у прошлост БиХ*, Сарајево 1900, стр. 79—88; Прелог М.: *Повијест Босне у доба османлијске владе*, I дио (1463—1739), стр. 103—115.

Тиме је њено становништво било потпуно препуштено само себи — да се само брани, снабдијева и одржава голи живот. Та околност, за тим чињеница да је највећи број борбеног људства из Босне страдао на пространим ратиштима у Мађарској, Славонији, Далмацији, Србији и др., као и чињеница да је неколико година прије продора Савојског у Сарајево у Босни харала суша, глад и куга, чему су се придружили разбојништва и немилосрдна пљачка од стране хајдука,¹⁰⁾ ставили су становништво Босне пред најтеже искушење у његовој историји. Потресну слику тога стања снажно је изразио домаћи летописац Лашванин. Описујући прилике у Босни у 1690-ој години, Лашванин, између осталог, наводи да у вријеме када је Босном управљао везир Хусејин-паша (1687/90) помори огањ (врућица, грозница) у прољеће људе горе него куга, затим исте године паде снијег и мраз на жито и тада настаде глад какву до тада нико није запамтио, те помрије много народа од глади. У исто вријеме, много је народа бјежало пред царском војском од Саве, наводи даље Лашванин, те куд год би се наишло лежаху мртваци, које нико није имао да закопава, а људи су јели ресу љескову, кору од дрвета, винову лозу, псе и мачке, у Сарајеву изједоше дјеца мртву матер, у Бањалуци кога би год објесили по ноћи би га гладни људи изјели. У исто вријеме паша је сјекао и вјешао ускоке и рају, кога би год пред њега довели. И те би људи мртваце све појели.¹¹⁾ Сличне податке о страшним приликама у Босни у то доба забиљежили су и неки други савременици. Тако је један Дубровчанин записао да у Сарајеву и Коњицу влада незапамћена глад, да су људи због глади побили и појели све псе, да је у Сарајеву објешен један човјек, а по ноћи леш скинут и поједен.¹²⁾ Један други домаћи летописац наводи да те године једоше људи пасје месо, коњско и људско.¹³⁾

Сличну слику о тешким приликама у Босни тога времена налазимо и у османско-турским изворима, на првом мјесту у представкама (арз, махзар, илам) из Босне, које се налазе у Зборнику босанских меморијала Абдулаха Дрнишлије. У том погледу су нарочито важне представке и извјештаји који су слати у вријеме када су Босном управљали везири: Приштинали Топал Хусејин-паша (1687/90), Арап Гирли Џафер-паша (1690/91), Корчали Мехмед-паша (1691/97), Шапчанин (Бугурделенли) Сари Ахмед-паша (1697/98) и др. Подаци из тих докумената потпуно се слажу са подацима цитираних домаћих хроничара и летописаца. У више таквих представки и извјештаја, које су становници Сарајева и цијеле Босне упућивали султану у деветој и десетој деценији XVII стољећа, са горчином, болом и неизмјерним страхом истицано је да је вилајет Босну непријатељ опколио са свих страна, да је највећи број касаба и села

¹⁰⁾ Упор. Соколовић, н. д. 3—6, 11—30.

¹¹⁾ Упор. Лашванин, *Љетопис* стр. 164.

¹²⁾ Станојевевић Г.: *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека*, Београд 1970, стр. 421.

¹³⁾ Стојановић Љ.: *Записи и натписи*, књ. III, стр. 179—180, бр. 5712.

попаљен и порушен, њихово становништво у великом броју побијено, или опљачкано, а један број одведен у ропство. Уз то, већ неколико година, почев од 1690. земља је захваћена сушом и неродицом. Услијед тога је завладала невиђена глад и сиромаштво, па су многи присиљени да једу свакојаке лешине и друге нечисте ствари. Већи број бораца из свих друштвених слојева муслиманског становништва у рату, који се одуљио, изгинуо је, а многи су помрли од куге и глади, тако да у Босни нема више људи способних за борбу.¹⁴⁾

Опустошеност земље, десетковање њеног за борбу способног становништва, као и стални притисак хришћанске савезничке војске на главне стратешке пунктове на непосредним границама Босне (Бихаћ, Габела, Ливно, Брод, Зворник) уливали су страх и непокојство цјелокупном, нарочито муслиманском становништву Босне. У првих неколико година трајања великог рата, тачније негдје до 1690, Босанци су показали велику пожртвованост у физичком и материјалном ангажовању на свим фронтима и у свим борбама које су вођене послје пораза Турака под Бечом. Те као и неколико наредних година, у вријеме када је у Босни био намјесник Топал Хусејин-паша, учињен је изгледа посљедњи велики напор у мобилизацији људства и материјалних средстава, за пружање отпора нападацима непосредно на границама Босне (Зворник, Нови и др),¹⁵⁾ при чему су споменути везир и његови службеници чинили различите злоупотребе и насиље према цјелокупном домаћем становништву. То сазнајемо из једног фермана издатог 1690. године, који је забилежен у споменутом *saky sidžilu*, а који је издат на основу жалбе (махзар) становника Сарајева. У том ферману, између осталог, стоји да је након што је у Сарајево стигао везир Хусејин-паша, сарајевски мутеселим Џафер убрао од становништва сарајевског кадилука тридесет кеса акчи, а од самог града Сарајева под називом »seymen акће« сваког мјесеца, осим новца из државне благајне, још петнаест јукова (товара), затим од богатијих становника 80.000 акчи под називом »zi kudret акће«, даље око 100.000 товара на име оставштине, надаље 200.000 грла говеда итд.¹⁶⁾ Напомињемо да је за вријеме Топал Хусејин-паше у Босни кован бакрени новац »мангуре«, а то је, наводно, чињено стога да би се у недостатку новца, који није стизао из Истанбула, обезбједиле плате војницима који су учествовали у одбрани неких тврђава на границама Босне. За ковање новца Хусејин-паша је конфисковао од становништва највећи дио бакреног посуђа и накита.¹⁷⁾ Истовремено је у његово вријеме, као и у наредним годинама, недостатак новца за плаће војницима намириван из вакуфских и малољетничких готовина, које су на тај начин великим дијелом нестале још прије провале Е. Савојског у Сарајево,

¹⁴⁾ АНУБиХ, Кодекс Абдулаха Дрнишлије (тзв. сарајевски сицил из *Türk Tahrir kütümü* Анкара у пријеводу Абдулаха Полимца), стр. 52—55.

¹⁵⁾ Исто, стр. 44—45, стр. 194—196, стр. 200—202.

¹⁶⁾ Упор. Соколовић, н. д. стр. 14—16.

¹⁷⁾ Исто, стр. 8—10; Лашванин, Љетопис, стр. 164.

што потврђују опет подаци из споменutih докумената који се налазе у Зборнику босанских меморијала А. Дрнишлије.¹⁸⁾

Када су скоро била исцрпљена сва материјална средства, а број домаћих бораца способних за ношење оружја опао до најниже границе, у условима тешких борби око Габеле, Ливна, Бихаћа и др., Босанци једини излаз из те неизмјерно тешке ситуације виде у сталном тражењу хитне помоћи из Истамбула. Сви извјештаји и представке из Босне, који су слати у Истамбул у годинама непосредно пред освојење Сарајева од стране Савојског, испуњени су молбама за хитну помоћ. Тако, нпр. у једној представи из 1693. године, борци из Босне у поводу опасности напада непријатеља на Ливно, Бихаћ и утврђене градове на ријеци Сави, моле султана да се смилује немоћном становништву (ехали) Босне и најхитније пошаље новчану помоћ за мобилизацију легиона, за набавку топова и муниције, јер уколико се то не учини постоји најозбиљнија опасност да све тврђаве у Босни падну у руке непријатеља, а становништво буде одведено у ропство.¹⁹⁾ Пошто је изложен читав историјат материјалног и физичког страдања становништва Босне и указано на мјере које су предузимане (међу њима и разне реквизиције чак и узимање вакуфског новца и новца малољетника) за организовање одбране Босне, у једној представи из 1695. године стоји да је земља Босна опкољена са свих страна, а становништво обузето неизмјерним страхом, јер нема ни војника (аскер), ни новца, ни муниције ни хране, нити било чега што је потребно за борбу и ратовање. Зато, ако непријатељ навали, а помоћ из Истамбула на вријеме не стигне, становници Босне ће бити прегажени, а босански вилајет окупиран,²⁰⁾ итд.

У неколико сличних докумената истиче се непосредна опасност која пријети самом Сарајеву. Тако, у једној представи становништва Сарајева из 1694. године, моли се султан да пружи помоћ угроженом Сарајеву, пошто његово становништво није у стању да само одбрани град, јер се ранијих година до краја исцрпило слањем бораца за одбрану Габеле, а осим тога већи број лица је помро од разних елементарних непогода (суше, глади, куге и др.).²¹⁾ Још јаче упозорење на опасност од напада на Сарајево изражено је у представи из 1696. године, такорећи непосредно пред улазак у Сарајево принца Савојског. У тој представи, између осталог, стоји да се становништво (ехали) града Сарајева и његове околине налази у великој биједи и већином је неспособно за борбу. О томе је непријатељ на граници добро обавјештен и уколико би навалио на град

¹⁸⁾ АНУВИХ, Кодекс А. Дрнишлије, стр. 56—57, стр. 69—71. О проблему вакуфских готовина и њиховој судбини у Сарајеву вид. Сућеска А.: *Вакуфски кредити у Сарајеву (у свијетлу сицила сарајевског кадије из год. 1564/65/66)*, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, II, Сарајево 1954, стр. 343—378.

¹⁹⁾ АНУВИХ, Кодекс А. Дрнишлије, стр. 23—27; стр. 44—45, стр. 52—55, стр. 83—86.

²⁰⁾ Исто, стр. 194—200.

²¹⁾ Исто, стр. 52—55.

он би врло лако пао, јер не би имао ко да се непријатељу успјешно одупре.²²⁾

Да су споменуте слутње и упозорења Сарајлија били сасвим реални и на мјесту показао је и Савојски, који се, пошто је изгледа био добро обавјештен о приликама у Босни,²³⁾ не могавши да освоји Бихаћ и друге градове на Босанској крајини, упутио долином ријеке Босне да разори и опљачка најслабији браћени њен пункт шехер Сарајево, у октобру мјесецу 1697. године. Појединости о том догађају су довољно познате из литературе, па је непотребно на овом мјесту о том говорити. Задовољићемо се само истицањем опште познате чињенице да су гренадири Савојског за кратко вријеме свог боравка у Сарајеву потпуно опљачкали његово становништво, опустошили и запалили град. У том пожару страдао је и највећи број сакралних објеката (димије, цркве, медресе, текије и др.).²⁴⁾ У једном иламу упућеном султану 1697. године из Босне, с тим у вези, између осталог је записано да је, пошто је у Босни опао број војника (аксер) а помоћ није притекла, непријатељ у јаком саставу стално наваљивао на Босну. Непријатељска армија је била многобројна, снабђевена топовима и муницијом, па јој се Босанци нису могли одупријети, услед чега су пале тврђаве Добој и Маглај, а иза тога спалјена паланка Жепче. Одатле па све до Сарајева непријатељска војска је с обје стране свога кретања опљачкала и попалила сва села и касаве и на концу освојила град Сарајево и њега потпуно спалила. Један број становника Сарајева у паници је побјегао, а старце, болесне и изнемогле, жене и дјецу непријатељ је одвео у ропство. У току рата, а нарочито приликом освојења Сарајева изгинуло је и нестало на хиљаде лица, земља је порушена и опустјела, а храна и све остало опљачкано. Сви становници града Сарајева су изједначени, па нема више разлике између богатих и сиромашних. Глад је велика, због чега ће већи број људи морати да и даље једу лешине.²⁵⁾

Убрзо послје приказаних догађаја наступило је међу зараћеним странама примирје које је, као што је познато, окончано потписивањем мира у Сремским Карловцима (1699).²⁶⁾ То је Босни и њеном напаћеном становништву омогућило привремени предах и окретање обнови разрушене и опљачкане земље. Порази које су претрпјеле Османлије у току шеснаестогодишњег рата највише су погодили Босну и њено становништво. Османски извори за стање у

²²⁾ Исто, стр. 96—97.

²³⁾ Исто.

²⁴⁾ Упор. Скарин В.: Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације, Сарајево 1937, стр. 112—113; Фајић З.: Стање сакралних и просвјетних објеката у Сарајеву разорених за вријеме провале Еугена Савојског, Анали ГХБб, књ. VII—VIII, Сарајево 1982, стр. 89—108.

²⁵⁾ АНУВИХ, Кодекс Абдулаха Дрнишлије, стр. 220—232, стр. 270—273.

²⁶⁾ Опширније о томе вид. Ковачевић Е.: Границе босанског пашалука према Аустрији и Млетачкој Републици по одредбама Карловачког мира, Свјетлост, Сарајево 1973, стр. 15—64.

Босни тога доба употребљавају израз расуло (инхилал).²⁷⁾ И заиста, такво је стање и било, јер је огроман број босанског становништва у току рата изгинуо, већи број се раселио, а многи градови и села разорени, опљачкани и спаљени. Једном ријечју, читав поредак је био доведен у питање, па се морало почети у свему скоро испочетка.

SUMMARY

CONDITIONS IN BOSNIA BEFORE AND AFTER THE FALL OF SARAJEVO TO EUGENE OF SAVOY

The defeat of Osmanlis at Vienna (1683) had catastrophic consequences for their further destiny in Europe. The war that followed for next sixteen years (ended with the peace at Sremski Karlovci in 1699) was carried out mostly on the Yugoslav territories (Vojvodina, Slavonia, Dalmatia, Serbia, Macedonia, Bosnia and Herzegovina) whose peoples suffered immensely from it and were exposed to innumerable griefs. Bosnia and Herzegovina and its whole population carried the burden of the war to the largest extent. A large number of Bosnian population were killed in the war, and the others perished from a hunger, plague and other disasters. Apart from it many towns and other settlements were devastated, robbed and destroyed while the population was exposed to a material extermination. The local chroniclers (Lašvanin) left a moving testimony about it, and the mishaps were even more movingly described in the Turkish documents of the time. Those documents were written in a so called *sakj sigil* from Sarajevo (Gazi Husrev Bey's Library), in the fragments of the *sigil* of a *qadi* from Jajce 1692—1694 (Oriental Institute in Sarajevo) and in so called the *sigil* of the *qadi* from Sarajevo (*Türk tarih Kurumu* Ankara) whom A. Bejtici rightly called the *Codex* of the Bosnian memorials (*arz*, *mazhar*, *ilam* etc) of the Sarajevo citizen Abdulah Drnšlija (the photocopy and the translation into the Serbo-Croatian of Abdulah Polimac is kept in the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina).

²⁷⁾ АНУБИХ, Кодекс Абдулаха Дрнишлије, стр. 220—232, стр. 270—273.

Avdo Sućeska

O MU'AFIYET-U U BOSANSKOM EJALETU

O primjeni osmanske institucije mu'afiyet u bosanskom ejaletu nije do sada napisana cjelovita studija. Pretežno je pisano o mu'afiyet-u gradskog stanovništva i o njegovom uticaju na nastanak i razvitak gradova u bosanskom ejalet-u u vrijeme uspostave i učvršćenja osmanske vlasti. Prvi je Muhamed Hadžijahić napisao opširnu studiju o mu'afiyet-u muslimanskog stanovništva Sarajeva pod nazivom *Sarajevska muafnama*.¹⁾ Za svoj prikaz mu'afiyet-a u Sarajevu Hadžijahić je koristio prepis jedne sultanove zapovijedi (mu'âfnâme) iz 1701. godine, koja se nalazi u zbirci osmansko-turskih isprava poznatoj pod nazivom *Hronika M. Enveri Kadića u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu*. Stanje nauke kada je Hadžijahić pisao svoj rad nije mu omogućavalo da do kraja sagleda ovaj problem i da ga kako treba riješi, pa je, i pored nekih tačnih zapažanja, učinio neke previde i pogreške. Hadžijahić je bio u pravu kada je tvrdio da su stanovnici Sarajeva vrlo rano, po svojoj prilici još od vremena osvajača (Fatih) Bosne Mehmeda II (1451—1481) uživali mu'afiyet, odnosno bili oslobođeni divanskih nameta ('avâriz-i divâniye) i običajnih tereta (tekâlîf-i 'örfiye) kao nagradu za opremanje određenog broja boraca u odbrani granica Bosne. Ali, on nije bio u pravu kada je tvrdio da je te povlastice uživalo samo muslimansko stanovništvo Sarajeva, te da su tu uz spomenute spadali i neki nameti tekâlîf-i şâkka.

Zahvaljujući činjenici da danas raspolazemo s više podataka o mu'afiyet-u u Sarajevu, ali i u drugim gradovima u bosanskom ejaletu, od stanja u vrijeme kada je Hadžijahić pisao svoju studiju, mislim da se ovo pitanje, kao i uopšte pitanje mu'afiyet-a u Bosni, može sada uspješnije raspraviti.

¹⁾ Hadžijahić Muhamed, *Sarajevska muafnama*, Godišnjak društva istoričara BiH (GDI BiH), XLV, Sarajevo, 1964, str. 87—119; Hadžijahić M., *Die privilegierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus*, Südostforschungen, Bd. XX, München, 1961, str. 130—158.

Prvi, za sada nama poznati, podatak o mu'afiyet-u u Sarajevu zabilježen je u jednom popisnom defteru (tahrîr defter) bosanskog sandžaka, koji je napisan poslije 1568. godine. Riječ je o jednoj kratkoj bilješci koja se nalazi ispod teksta popisa sarajevskih muslimanskih mahala i sarajevskog muslimanskog stanovništva. Ta bilješka u slobodnom prevodu glasi: Spomenuti grad (tj. Sarajevo) je na granici (»mahrûse-i mezbure kenâri olup«), a oni su (tj. stanovnici Sarajeva) neprekidno u službi vladara; pošto je sultanskom prijestolju podnesen arz da su oni u smislu starih deftera oslobođeni od nameta 'avâriz-i dîvaniye tako je zavedeno i u novi defter.²⁾

Mnogo opširnija, određenija i sadržajnija bilješka o mu'afiyet-u u Sarajevu nalazi se u jednom tahrir defteru bosanskog sandžaka, koji je nastao početkom XVII stoljeća. Tekst ove bilješke nalazi se između popisa muslimanskih mahala i muslimanskog stanovništva, te spiska sarajevskih Jevreja i hrišćana. U slobodnom prevodu on glasi: Gore spomenuta kasaba je na granici; još od Fetha (osvojenja Bosne) pa sve do danas kada su god zapovjednici Bosne (mîri mîrân) polazili bilo na koju stranu, da bi suzbili opasnost, stanovnici spomenute kasabe išli su u boj, i to koji su mogli išli su kao konjanici i s ratnom opremom, a ostali kao pješaci. Oni su svoju dužnost besprijeckorno vršili. Neki stanovnici spomenute kasabe bave se zanatstvom, a neki trgovinom. I raniji sultani su izdavali zapovijedi pa je i sadašnji vladar svojom carskom voljom izdao Hükm-i Hümayun 15. Rebia I 986. godine (22. maja 1578), po kome su oni, sve dotle dok budu besprijeckorno vršili svoju dužnost, kao što je gore navedeno, oslobođeni (mu'âf) od nameta 'avâriz, kürekçi nezî (nîzûl) i celb. Tako glasi carska zapovijed (ferman). Pošto su predočili prepis deftera koga imaju, a kojim su oslobođeni, kada mîri mîrani Bosne negdje krenu da odbiju opasnost od nevjernika neka mu se pridruže stanovnici spomenute kasabe pod oružjem konjanici i pješaci, neka vrše besprijeckorno svoju dužnost, pa će, kao što je naprijed navedeno, na osnovu izdatih časnih zapovijedi biti oslobođeni (mu'âf) nameta 'avâriz-i dîvaniye i tekâlîf-i 'örfîye. Tako je zavedeno i u novi carski defter.³⁾

U mu'afnâmi iz 1701. godine skoro doslovno je ponovljen gore citirani tekst, ali je drugačije opisano pitanje ko su bili korisnici mu'afiyet-a. Konkretno, tu je rečeno da se mu'afiyet odnosi na stanovnike Sarajeva, kao i na stanovnike cijelog sarajevskog kadiluka. Drugo, u ovom dijelu spomenute sultanove zapovijedi (mu'afnâme) proširen je obim mu'afiyet-a, jer je uz raniju for-

²⁾ Fotokopije ovog deftera nalaze se u Orijentalnom institutu u Sarajevu, Serije deftera Br. 76—78.

³⁾ *Ankara Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü*, Tahrir defteri, Br. 11 (Stari br. 477), Fotokopije o Orijentalnom institutu Sarajevo, Defteri br. 203.

mulu od oslobođenja nameta 'avâriz-i divaniye i tekâlîf-i 'örfiye (konkretno od nameta 'avâriz, kürekçi, nezl i celb), još rečeno da su spomenuti stanovnici oslobođeni i od qomor akçe i od svih drugih nameta tekâlîf-i 'örfiye i tekâlîf-i şakka.⁴⁾

Postavlja se pitanje kako su i zašto nastale ove kasnije interpolacije? Prvu interpolaciju, prema kojoj je mu'afiyet proširen i na stanovništvo sarajevskog kadiluka treba dovesti u vezu s praksom povremenog, ili možda čak stalnog oslobođenja (mu'afiyet) svih bosanskih Muslimana od nameta 'avâriz-i divaniye i tekâlîf-i 'örfiye zbog njihovog učešća u ratnim pohodima bosanskih sandžak-bega, kasnije bosanskih begler-bega. Ta praksa je vrlo stara, o čemu svjedoče podaci osmanskih izvora iz druge polovine XVI stoljeća. Prvi nama poznati spomen tog mu'afiyet-a nalazi se u jednoj zapovijedi (Hüküm) Selima II (1566—1574) iz 1572. godine, koja je te godine upućena bosanskom sandžak-begu. Tu je, između ostalog, rečeno da se stanovništvo bosanskog vilajeta odavno (»mudeti medîden«) ne opterećuje nametima tekâlîf-i 'örfiye, da se krajevi u kojima ono živi nalaze u blizini granica Budima, Hrvatske i mora (Mletačke Republike), pa kad god zatreba oni se nesebično zalažu da pomognu pobjedonosnoj carskoj vojsci i svim sredstvima čine usluge za sreću vjere i države (»ugûri dîn ve devlet«).⁵⁾ Slična naredba izdata je 22. juna 1595. godine, u kojoj je, između ostalog, rečeno da je svo stanovništvo Bosne (re'âya ve berâya) oslobođeno (mu'âf) od nameta 'avâriz-i divaniye, i to od nameta nezl, kürekçi i dr., jer se ono suprotstavlja neprijatelju svim sredstvima kada on napada na granice Bosne.⁶⁾

Što se tiče korisnika mu'afiyet-a, neki osmanski izvori posredno, a neki i direktno, upućuju na zaključak da se on odnosio ne samo na muslimane, već čak i na hrišćane i jevreje, koji su živjeli u gradovima i koji su se isključivo bavili zanatstvom i trgovinom. Jedino ukoliko su, uz to, posjedovali tzv. zemlju raje (re'âya emlak ve erâzi) morali su i sami davati dažbine raje, pa i namete 'avâriz-i divaniye i tekâlîf-i 'örfiye, što je, uostalom, važno i za muslimane. Sve to vrlo lijepo potvrđuju podaci koje je objavio u više svojih radova Adem Handžić,⁷⁾ naročito podaci u njegovim radovima: *Značaj mu'afiyet-a u razvitku gradskih naselja u Bosni*

⁴⁾ Upor. Hadžijahić M., *Sarajevska muafnama*, str. 118.

⁵⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mühimme defteri br. 19, str. 154.

⁶⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mühimme defteri br. 73, str. 80.

⁷⁾ Handžić Adem. *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975; *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), XII—XIII, Sarajevo, 1965, str. 45—47; *Zbornik u drugoj polovini XV i XVI vijeka*, GDIBiH, XVII, Sarajevo 1970, str. 141—196; *Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću*, Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu, X/II, Sarajevo, 1975.

u XVI vijeku⁸⁾ i O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI vijeku,⁹⁾ a najdirektnije podaci iz jedne sultanove naredbe (Emri Şerîf) od 22. Muharema 1226. godine po Hidžri (17. II 1811).¹⁰⁾

U sarajevskoj mu'afnami iz 1701. godine, koju je koristio Hadžijahić, umetnuta je interpolacija i u pogledu vrsta nameta koji se odnose na mu'afijet. U prvobitnim tekstovima u mu'afijet su spadali samo nameti 'avâriz-i dîvaniye i tekâlîf-i 'örfiye, koji su tada najčešće i konkretizovani u četiri tačno određena nameta: 'avâriz, kürekçi, nezl i celb. Međutim, u mu'afnami iz 1701. godine, kao i kasnije u nekim sličnim tekstovima, spominje se oslobođenje od nameta tekâlîf-i 'örfiye i tekâlîf- şâkka, kao i jedan konkretan namet pod nazivom qomor akçesi. Novo u ovoj mu'afnami u odnosu na prvobitne tekstove sarajevskog mu'afijet-a je upravo spominjanje nameta tekâlîf-i şâkka, odnosno konkretnog nameta qomor akçesi.¹¹⁾ Postavlja se pitanje kako je nastala ova interpolacija i zašto ranije nisu bili obuhvaćeni mu'afijetom nameti tekâlîf-i şâkka? Na osnovu mojih istraživanja o nastanku i razvoju nameta 'avâriz-i dîvaniye, tekâlîf-i 'örfiye i tekâlîf-i şâkka nepobitno sam utvrdio da nameti tekâlîf-i şâkka nisu ni postojali u vrijeme kada je nastao mu'afijet u Sarajevu, zbog čega nisu tada bili ni spomenuti u mu'afijet-u¹²⁾

Slično stanovnicima Sarajeva, mu'afijet su uživali i stanovnici drugih gradova u bosanskom ejaletu, čiji su obim i razlozi uspostavljanja bili u osnovi isti, o čemu najbolji dokaz predstavljaju mu'afnâme za grad i kadiluk Banju Luku iz 1587. i 1622. godine.¹³⁾ Sve to lijepo je prikazao A. Handžić u naprijed citiranim radovima. Kada je riječ o mu'afijet-u gradskog stanovništva, doprinos A. Handžića se sastoji naročito u tome što je on dokazao da je mu'afijet gradskog stanovništva bio općenito nešto potpuniji od najčešće praktikovanog mu'afijet-a u drugim slučajevima, jer su stvarni građani (zanatlije i trgovci), ukoliko nisu posjedovali zemlju raje, bili oslobođeni (mu'af) ne samo od državnih nameta 'avâriz-i dîvaniye i tekâlîf-i 'örfiye, već i od podaničkog po-

⁸⁾ Handžić A., *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, Jugoslav. istorijski časopis, br. 12, Beograd, 1974, str. 60—69.

⁹⁾ Handžić A., *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI vijeku*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVIII/XXIX, Sarajevo, 1980, str. 247—256.

¹⁰⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mâliye defteri Br. 8555, Fotokopije u Akademiji nauka i umjetnosti BiH (ANUBiH) Sarajevo, Br. 76—77; Opširnije o tome Sućeska A., *Da li su sarajevski Jevreji bili mu'af*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XXIII, Sarajevo, 1975, str. 197—204.

¹¹⁾ Hadžijahić M., *Sarajevska muafnama*, str. 118.

¹²⁾ Sućeska A., *Tekâlîf-i şâkka u Bosanskom ejaletu*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XXVIII, Sarajevo, 1980, str. 355—362.

¹³⁾ *Orijentalna zbirka JAZU u Zagrebu*, Acta turcica Br. 112/, str. 5 i 6.

reza *resmi çift*, odnosno *ispence*, pa su stoga svi oni imali status slobodnih građana.¹⁴⁾

Institucijom mu'afiyet nije bilo oslobođeno samo gradsko stanovništvo. U bosanskom ejaletu mu'afiyet je imao mnogo širu primjenu. Pored spahija i pripadnika ostalih vojnih formacija (janjičari, vojnuci, martolosi),¹⁵⁾ mu'afiyet su uživali čuvari klanaca (derbendci),¹⁶⁾ veslari (kürekçi),¹⁷⁾ rudari (mādenci), stočari (vlah)¹⁸⁾ i njihove starješine (primikjur, knez).¹⁹⁾ Mu'afiyet knezova i primićura bio je potpuniji, jer su prvi uživali neko vrijeme timare,²⁰⁾ a drugi su imali slobodne baštine²¹⁾ i bili oslobođeni od svih dažbina koje je plaćala raja. U periodu uspostave osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini, postojale su tri velike skupine vlaha, čiji su pripadnici uživali mu'afiyet, jer su uz neka paušalna davanja državi²²⁾ bili dužni da na svakih deset kuća opreme po jednog naoružanog konjanika za potrebe sultanove vojske. Prelaskom vlaha na zemljoradnju i utapanjem njihovih starješina (primikjur, knez) u druge vojne formacije sastavljene od muslimana topio se i njihov raniji mu'afiyet.

Najzad, mu'afiyetom je bilo obuhvaćeno gotovo svo ostalo stanovništvo, na prvom mjestu seljaci muslimani, jer su vrlo često morali da učestvuju u vojnim pohodima osmanskih sultana i bosanskih vezira, naročito u onim koji su vođeni na granicama bosanskog ejaleta. Ranije je istaknuto da je taj mu'afiyet, u nama poznatim osmanskim izvorima, prvi put spomenut 1572. godine,²⁴⁾ a naročito snažno naglašen u jednoj zapovijedi sultana Murata III (1574—1595) iz 1595. godine, u kojoj je, između ostalog, rečeno da je svo stanovništvo Bosne (re'âya ve berâya) oslobođeno (mu'âf) od divanskih nameta, i to od nameta nezl (nüzul), kürekci i dr., zbog učešća u odbrani granica Bosne²⁵⁾ Karakteristično je da najveći broj podataka o mu'afiyetu, kako gradskog tako i seoskog stanovništva, potiče iz vremena posljednjih godina vladavine Selima II (1566—1574) i perioda u kome je vladao Murat III. To

¹⁴⁾ Handžić A., *O gradskom stanovništvu...*, str. 253—254.

¹⁵⁾ O martolosima upor. Vasić Milan, *Martolosi u jug. zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1967.

¹⁶⁾ Upor. *Kanuni i kanunname*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957, str. 37—51.

¹⁷⁾ *Ankara Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü*, Tahrir defteri, Br. 11, (strana br. 477).

¹⁸⁾ *Kanuni i kanunname*, str. 106.

¹⁹⁾ *Isto*, str. 12—18.

²⁰⁾ *Isto*, str. 103, 104.

²¹⁾ *Isto*.

²²⁾ *Isto*.

²³⁾ *Isto*, str. 12—18.

²⁴⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mühimme defteri Br. 19, str. 154.

²⁵⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mühimme defteri Br. 73, str. 80

nije čudo kada se ima u vidu činjenica da je u to vrijeme bosansko stanovništvo najviše krvarilo za račun Osmanlija, čiji vrhunac predstavlja katastrofalan poraz bosanskih spahija kod Siska (1593)²⁶⁾ Tada je sigurno stradao i veći broj ostalog bosanskog stanovništva, pa su Murat III i njegovi nasljednici, da bi sredili prilike u Bosni i od Bosne učinili odbrambeni bedem, morali da iznalaze spomenuta rješenja, u koje mjere sigurno spada i ozakonjenje u Bosni tzv. odžakluk timara 1594. godine.²⁷⁾ Da je to bilo sve tako potvrđuje i jedna zapovijed o mu'afiyetu Sarajlija i cjelokupnog bosanskog stanovništva sultana Mustafe II (1695—1703) iz 1701. godine, koja je spomenuta u naredbi Ahmeda II (1703—1730) iz 1716. godine, u čijem je uvodu istaknuto da je stanovništvo Sarajeva i njegovih nahija zatražilo tada, tj. 1701. godine, sultanovu milost istakavši da »još od sretnih vremena preminulog sultana Murat-hana... posjeduje mu'afname o oslobođenju od nameta tekâlif-i örfiye i tekâlif-i şakka zato što pruža pomoć u odbrani od neprijatelja napadnutih ili opsjednutih tvrđava na granici Bosne«.²⁸⁾

Što se tiče ovog posljednjeg mu'afiyet-a, nije sasvim jasno, sve do početka XVIII stoljeća, da li je taj mu'afiyet praktikovan samo u ratno vrijeme, kao ni to koji je bio njegov obim, odnosno da li se on odnosio na sve namete iz grupe 'avâriz-i dîvâniye i tekâlif-i 'örfiye, ili samo na neke. To se pitanje postavlja zato što se iz nekih osmanskih izvora koji potiču iz prvih godina tzv. velikog rata (1683—1699) vidi da je, barem tih godina, u bosanskom ejaletu ubiran namet u novcu pod nazivom bedel-i nezl (nüzü'l), čija su sredstva upotrebljavana za plate sejmena mobilisanih za odbranu granica Bosne.²⁹⁾ Da li je namet nezl, odnosno bedel-nezl, ubiran u Bosni stalno tokom XVII stoljeća, ne znamo, ali je sigurno da je on potpuno ukinut početkom XVIII stoljeća, o čemu najbolje svjedoče gore spomenute naredbe (mu'afnâma) Mustafe I iz 1701. godine i Ahmeda III iz 1716. godina.³⁰⁾ Te su naredbe imale apsolutan karakter, što potvrđuju i svi defteri o nezl-u iz XVIII stoljeća, koji se odnose na Bosnu, sačuvani u Basbakanlik arhivu u Istanbulu, čije su stranice potpuno prazne, kao i zab-

²⁶⁾ Upor. Hammer J. von, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Pest, 1829, IV Band, str. 216—232.

²⁷⁾ Upor. Sućeska A., *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk timara u Bosni i Hercegovini*, GDIBiH, XIX, Sarajevo, 1973, str. 31—43; Sućeska A., *Sličnosti i razlike u nasljeđivanju odžakluk timara i odžakluka članova tvrđavskih posada*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XXII, Sarajevo, 1972, str. 357—364.

²⁸⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi, Mâliye defteri (Nüzûl defteri)*, Br. 7178, str. 86.

²⁹⁾ *Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu (GHBiH)*, Enver Kadić, *Hronika*, IV, str. 12/2.

³⁰⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi, Mâliye d. Br. 7178*, str. 86.

rane pokušaja ubiranja bedel-i nezla u nekim kadilucima u Bosni polovinom XVIII stoljeća.³¹⁾

U mu'afnami Ahmeda II iz 1716 godine, između ostalog, spomenuto je da je u bosanskom ejaletu (u sandžacima Bosna, Klis, Hercegovina, Zvornik i Začasná) nametom nüzül bilo opterećeno samo 15.192 kuće (nezl hâneler).³²⁾ Kada se ima u vidu činjenica da je samo u bosanskom sandžaku na početku XVII stoljeća bilo 64.721 kuća raje,³³⁾ onda je namet nezla, odnosno nüzül ukoliko je ponekad i praktikovan u bosanskom ejaletu, predstavljao znatno manje opterećenje u odnosu na stanje u ostalim ejaletima Osmanskog Carstva.

Ukidanjem nameta bedel-i nezla, mu'afiyet u bosanskom ejaletu je postao potpun. Međutim, dvadesetih godina XVIII stoljeća i u Bosni je, kao i u ostalim provincijama Osmanskog Carstva, ustanovljen namet imdâda-i hazâriye i seferiye (taksit), koji je padao na teret svih lica koja su posjedovala tzv. zemlju raje (re'âya emlak ve erâzi), bez obzira da li su ta lica bila ranije mu'af ili gayri mu'af.³⁴⁾ To je u Bosni izazvalo raznovrsne otpore koji su kulminirali u mnogobrojnim neredima i bunama širokih razmjera, koje su potrajale sve do šesdesetih godina XVIII stoljeća i završile se pobjedom snaga sultana i njegovih predstavnika i pristaša u Bosni.³⁵⁾ Tek od tada se stabilizirala praksa redovnog razrezivanja i ubiranja nameta amdâd-i hazâriye (taksit) od svih posjednika tzv. zemlje raje (çiftlik), od čega su posebnim sultanovim naredbama bili oslobođeni (mu'af) samo čuvari (nefer) tvrđava u bosanskom ejaletu³⁶⁾ i ona lica koja su svojom milošću pojedinačno oslobađali sultanovi namjesnici (vezir, vali) u Bosni. Taj oblik oslobođenja nazivan je in'âm (in'âmat), što znači podarivanje, poklanjanje.³⁷⁾ Konkretno se to sastojalo u oslobađanju određenih kategorija lica da plaćaju na njihove čifluke pripadajuće iznose imdâd-i hazâriye. Sam postupak oslobađanja započinjao je tako što bi vezir u svojoj posebnoj naredbi (buyuruldi), koju je

³¹⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mâliye d., C-Br. 482; C-Br. 490; E-Br. 114; E-Br. 108; D-Br. 305; D-Br. 308; D-Br. 310.

³²⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mâliye d., Br. 7178, str. 68.

³³⁾ Upor. Handžić A., *O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća*, POF, XXXII/XXXIII, Sarajevo, 1984, str. 129—146.

³⁴⁾ Upor. Sućeska A., *Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni*, Prilozi instituta za istoriju Sarajevo, X/II, Sarajevo, 1974, str. 135—154.

³⁵⁾ Upor. Sućeska A., *Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*, Zbornik radova Br. 1, Istor. inst. u Beogradu, Beograd, 1976, str. 69—100; Sućeska A., *O socijalnim i političkim pokretima kod bos. Muslimana u XVIII stoljeću*, Pregled, LXXIV, Sarajevo, 1984, str. 523—546.

³⁶⁾ *Istanbul Başbakanlık Arşivi*, Mâliye defteri Br. E-108.

³⁷⁾ Upor. J. T. Zenker, *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*, pod »in'âm«, in'âmat«.

slao u sudske okruge (kadilik) načelno naznačavao kategorije lica koja mogu biti oslobođena. Tu su obično spadali svi pripadnici reda ulema (kadilar, müderrisler, imamlar, müftülar, müezinlar i dr.), zatim razne janjičarske starješine (serdengecdi-aga, alemdâr i dr.), penzionisani starci (tekaüd), siročad, kao i najsiromašniji pojedinci u selima i gradovima, među kojima se, npr. u Sarajevu spominju i neki Jevreji. Prilikom razrezivanja nameta imdâd-i hazârîye i sastavljanja tevz'i deftera, pisan je i poseban *in'âmat defter* u koji su pojedinačno i konkretno zapisivana imena lica koja se oslobađaju, njihov status, naziv sela i njihovog posjeda (čiftlik) i novčani iznos koji im se poklanja, odnosno od koga se oslobađaju. Takvi defteri, kao aneks uz tevz'i deftere, slati su veziru na uvid i odobrenje, a on bi ih, snabdjevene svojom naredbom (buyuruldi) vraćao kadiji na izvršenje.

Sačuvalo se više takvih deftera u sudskim protokolima (sidžil) sarajevskog kadije iz druge polovine XVIII i prvih decenija XIX stoljeća. S obzirom na podatke koji se u njima nalaze, za nauku su vrlo značajni, pa im treba posvetiti posebnu pažnju.

SUMMARY

MU'AFIYET IN BOSNIAN EYALET

Mu'afiyet is the term coming from Osmanli feudal law and it means an exemption of any person of labour services and natural and financial givings under a general term 'avariz-i divânîye and tekâlif-i 'örfîye due to certain services rendered to the government, mostly of military nature. In the wider meaning this also means the exemption of some personal taxes that raya had to give to landowners (resmî çift, ispendže). The person freed from the mentioned givings and taxes was referred to as mu'âf, or mu'âf ve mûsellem.

In the Bosnian Eyalet mu'afiyet was largely applied. Even from the conquest of Bosnia this status of mu'âf was granted to the citizens (craftsmen and traders) of Sarajevo, in the beginning to Moslem, only, and later on to Christians and Jews. In the same way and to the same extent this applied to other people of other towns in the Eyalet where the mu'afiyet was largely used as in Sarajevo. All the soldiers were mu'âf (spahis, yeniceris, fortress guards, vojnuks, martoloses et al.), than miners, guards of passes, commanders of Vlahs (princes, primiçurs) and others. Finally, in the Bosnian eyalet even peasants were sometimes mu'âf (re'âya), especially Moslems, because they had to take part in the Osmanli military actions. It is not altogether clear from which taxes in the group 'avariz-i divânîye and tekâlif-i 'örfîe ('avâriz, nûzûl, kurekçi, dželb, karakulluk) and to which extent the peasants were mu'âf til the end of 17th century.

It is only known that they have been seldom burdened with the tax *nûzûl* (*mezl*). In the 18th century this tax disappeared and this type of *mu'afiet* was complete. But, from the end of the second decade of the 18th century the citizens of Bosnia were burdened with the new tax under the name *imdâd-i hazâriye* and *seferiye* for the benefit of a governor (*vizier*, *vali*) of the Bosnian Eyalet. This tax equally burdened all the subjects regardless to their class status, who owned the land of *raya* (*re'âya emlak ve arâzi* = *chifluks*), and usually this tax was shifted on the peasants's back and they often revolted against it.

In the new conditions the new type of *mu'afiyet* appeared, which was called *in'âmat* (*in'âm*). It is the practice of personal exemption of this tax of certain categories of population (religious servants, invalid persons, orphans, rather poor people, retired people and others) which has been the privilege of the province's governor.

Prof. dr Avdo Sućeska

**OPŠTI OKVIRI U KOJIMA SE ODVIJAO
EKONOMSKO-DRUŠTVENI ŽIVOT NAŠIH NARODA
I NARODNOSTI POD OSMANSKOM VLAŠĆU**

(Neke metodološke napomene)

Istorija balkanskih naroda, pa prema tome i istorija jugoslovenskih naroda i narodnosti, koji su bili pod vlašću Osmanlija karakteriše se značajnim specifičnostima. Te specifičnosti su nastajale i razvijale se u okvirima države čiji je sistem imao i svoje opšte karakteristike koje su se ispoljavale na čitavom području Carstva, a najviše su došle do izražaja u Anadoliji i evropskim dijelovima, jer je na tim prostorima bio izgrađen osmanski feudalizam poznat pod nazivom timarsko-spahijski sistem. Osmanski feudalizam oblikovan u vidu timarsko-spahijskog sistema nije bio u onoj mjeri kruto postavljen da bi onemogućavao uspješno uključivanje u svoje okvire pojedinih osvojenih oblasti na način koji bi vodio računa o specifičnostima određenih oblasti i krajeva u cilju njihovog najbolje mogućeg iskorišćavanja od strane Osmanlija. Znači, Osmanlije su pri uspostavi svog sistema strogo vodili računa o mogućnostima, geopolitičkim i drugim karakteristikama jednog kraja ili čitavih oblasti i saglasno tome primjenjivali one oblike svog sistema koji su najbolje odgovarali tome stanju.

Kao što je poznato, u timarskom sistemu je postojalo nekoliko oblika posjeda. To su timari, zijameti, hasovi (hasovi visokih vojno-upravnih funkcionera, sultanovi hasovi), i vakufske zemlje. Ovaj sistem bio je izgrađen na jedinstvenom obliku zemljišne svojine erazi miri čiji je stvarni vlasnik bio sultan. Sultan je dijelio tu zemlju na prvom mjestu spahijama (feudalcima) kao timare i zijamete na doživotno uživanje sa ograničenim pravom nasljeđivanja tih posjeda od strane uskog kruga njihovih muških potomaka, uz uslov da spahije na poziv sultana uredno i disciplinovano vrše vojnu službu. S obzirom na činjenicu da su spahije morali svu svoju pažnju usmjeriti na vršenje vojne službe njihovi prihodi su trebali da budu izvjesni, a to je bilo moguće ostvariti samo davanjem spahijama (timarnicima i zajimima) ziratne (ob-

radive) zemlje koju su obrađivali na zemlji stalno naseljeni seljaci (raja). Raja je posjedovala svoju zemlju obuhvaćenu timarom ili zijametom. Seljačka zemlja (reaya emlak ve erazi) kod hrišćana zvala se baština, a kod muslimana čifluk (ciftlik). Prihode sa jednog dijela zemlje erazi miri sultan je davao kao nagradu u vidu posjeda koji su se zvali hasovi visokim vojno-upravnim funkcionerima (sandžakbezima, beglerbezima, vezirima i dr.) za vrijeme dok su obavljali svoju dužnost u jednom sandžaku, ejaletu, odnosno u sultanovom divanu. Po pravilu i ti posjedi su najčešće bili sastavljeni od obradive zemlje naseljene rajom koja je posjedovala baštine ili čifluke. Najzad, sultan je ostatak zemlje erazi miri zadržavao za sebe. Taj posjed zvao se takođe has (havâsi hümayûn). I u te posjede ulazili su dijelovi obradive zemlje naseljene zemljoradničkom rajom, ali i ostali dijelovi zemlje u koje su spadale planine sa svojim pašnjacima ili gorskim vrletima, rudnici, solane u primorskim krajevima i dr. U planinskim krajevima živjeli su pokretljivi stočari čije je osnovno zanimanje bilo stočarstvo, pa im je sultan odredio da daju dažbine paušalno u određenim novčanim iznosima i to ne lično već po kući i svrstao ih u raju filurdžije, ostavljajući im pravo veće pokretljivosti koje pravo zemljoradničkoj raji u principu nije bilo priznato (vezanost zemljoradničke raje za zemlju).

S obzirom na obim neposredne vlasti na feudalnim posjedima (feudalni imuniteti), svi spomenuti posjedi u timarskom sistemu dijelili su se na slobodne (serbest) i neslobodne (serbestsiz). U prve su spadali zijameti, hasovi, vakufske zemlje i timari onih spahija koji su vršili neku važnu vojno-upravnu funkciju, a u druge skoro svi timari. Uživaoci slobodnih posjeda imali su pravo na rentu (ušur, ispendže, resmi čift, salarija i dr.) kao i pravo da vrše upravno-policijsku vlast na svojim posjedima (ubiranje tzv. baduhava dažbina i s tim u vezi predvođenje raje pred kadiju i izvršavanje svih kazni osim smrtne koje je izricao kadija). Uživaocima neslobodnih posjeda pripadalo je samo pravo na rentu, a policijsku vlast na njihovim posjedima vršili su sandžakbegovi funkcioneri (subaše ili vojvode). Uživaoci slobodnih posjeda, izuzev za ima, nisu sami vršili upravno-policijske poslove na svojim posjedima (hasovima, vakufima) već preko svojih ličnih funkcionera koji su se zvali vojvode, subaše ili kasnije muteselimi. Vakufima su upravljali mutevelije. Na krupnim posjedima koji su pripadali sultanu ili njegovim visokim vojno-upravnim funkcionerima (hasovi), osobito onim posjedima, čiji su stanovnici bili stočari raštrkani na širokim prostorima i povezani krvnoosrodničkim vezama sa vlastitom organizacijom kao što je npr. bila katunska organizacija kod vlahi, uživaoci tih posjeda su mogli računati da uspješno ostvaruju svoje interese (ubiranje dažbina, vršenje izvjesnih najčešće vrlo ograničenih akata vlasti) samo osloncem na rodovsko-plemenske starješine tog stanovništva (npr. kneževe kod vlahi). Tu je sultanova vlast bila minimalna. Nju je predstavljao njegov vojvoda, subaša ili muteselim koji je sa stanovništvom (stočarima) ostvarivao vezu preko rodovsko-plemenskih starješina tog

stanovništva. Upravo na toj osnovi razvili su se elementi šire ili uže narodne samouprave u pojedinim krajevima i čitavim oblastima pod osmanskom vlašću na Balkanu (u Grčkoj, Albaniji, Crnoj Gori, Srbiji, dijelovima Hercegovine, u staroj hrvatskoj župi Poljica i dr.), čiji je obim zavisio od statusa stanovništva (da li su bili zemljoradnička raja ili stočari), od statusa feudalnih posjeda (da li su to bili hasovi ili timari) kao i od toga da li su određeni stanovnici zbog vršenja posebnih službi u korist sultana (derbendžije, madendžije, kopridžije, sokolari, radnici u solanama itd), bili oslobođeni (muâf) od teških državnih nameta 'avâriz-i divânîye i tekâlîf-i 'orfiye.

To su bili oblici posjeda u timarskom sistemu u njegovom klasičnom periodu u kojim se, posmatrano u globalu, odvijao ekonomski i društveno-politički život naših ljudi u to doba. U tom okviru bila je izgrađena društveno-politička struktura u kojoj su osnovne dvije kategorije ljudi činili spahije i raja, naravno uz izvjestan broj međuslojeva (beraja), čiji su pripadnici zbog vršenja određenih službi i usluga osmanskoj državi, ili kao gradsko stanovništvo, uživali manje ili veće povlastice ili privilegije koje su određivane posebnim naredbama sultana (maufname).

U periodu osvajanja Osmanlije su u redove svojih spahija uključivali izvjestan broj domaćih ljudi-hrišćana. Postepeno se, međutim, broj hrišćana spahija smanjivao da bi ih do početka XVII stoljeća uglavnom nestalo, dijelom prelaskom hrišćana spahija na islam a dijelom njihovim svođenjem na stepen raje. Time se postepeno u zemljama u kojima je preovlađivalo hrišćansko stanovništvo, naročito na selu, vršio proces polarizacije na osnovi poistovjećivanja klasnog i vjerskog, pri čemu su klasu spahija činili samo Turci (ili domaći muslimani), a klasu raje samo hrišćani. To je npr. bio slučaj u Bugarskoj, Makedoniji, Srbiji i još nekim zemljama osvojenim od strane Osmanlija. Time je na širokom planu vršen postepeno, proces društvene nivelacije, koja se kretala u znaku srušenja cjelokupnog hrišćanskog stanovništva na stepen raje. Kada se tome još doda da je dalje vršeno postepeno sužavanje i ukidanje određenih privilegija pojedinim grupama (međuslojevima) hrišćanskog stanovništva (vlasi, vojnici, martolosi, derbendžije i dr.) proces društvene nivelacije hrišćanskog stanovništva, je postajao opšti, tako da je na kraju tog procesa ta nivelacija bila takoreći potpuna. Time je otvoren put kasnijoj opštoj konfrontaciji hrišćanskog stanovništva sa osmanskom vladajućom klasom i turskom državom. Konfrontacija na toj osnovi će se pojaviti u svim krajevima naseljenim pretežno hrišćanskim stanovništvom i poprimice raznovrsne oblike otpora osmanskom osvajaču da bi u najpovoljnijim uslovima koncem XVIII i početkom XIX stoljeća evoluirala do stepena borbe za socijalno i nacionalno oslobođenje i za stvaranje samostalnih nacionalnih država u čemu najtipičnije primjere kod nas predstavljaju Crna Gora i Srbija.

U zemljama u kojima je veći broj domaćeg stanovništva primio islam, kao što je bio slučaj sa Bosnom i Albanijom, društveno-političko stanje bilo je nešto drukčije. Iako su i u tim zemlja-

ma uspostavljene osnovne osmanske društveno-političke i pravne institucije i društveno-politički život se odvijao u opštim okvirima osmanskog feudalizma položaj spahijskog staleža i raje i iz njihovih redova regrutovanih janjičara i osmanskih vojno-upravnih funkcionera je bio modifikovan činjenicom da su u pretežnom dijelu i jedni i drugi pripadali istoj vjeri-islam koji je bila ideološka poluga osmanske države kao određenog vida islamske teokratske države. Iako sigurno postoje značajne razlike u položaju i razvitku Bosne i Albanije, kada je riječ o strukturi društva, položaju njegovih dijelova, oblicima i dometima u vršenju vlasti od strane domaćih ljudi i njihovom odnosu prema lokalnim i provincijskim nosiocima vlasti i sultanu, sigurno je da su postojali značajne sličnosti u opštem položaju muslimanskih spahija i raje u Albaniji i Bosni, kao što su postojale isto tako sličnosti u regrutovanju janjičarskog podmlatka iz redova albanskih i bosanskih muslimana.

Osnovna sličnost sastoji se u tome da su predstavnici osmanske spahijske klase i u jednoj i u drugoj zemlji bili pretežno ljudi domaćeg porijekla koji su primili islam na jednoj strani, a na drugoj strani pretežan, ili u znatnom broju, dio eksploatisane raje činili su opet ljudi domaćeg porijekla koji su primili islam, pripadajući zajedno sa spahijama istoj etničkoj strukturi. Pripadnici spahijskog staleža su jednako činili eksploatatorsku klasu prema cjelokupnoj raji, bez obzira na vjeru, dok je i hrišćanska i muslimanska raja barem u početku imala sličan društveni položaj. Pa ipak muslimanska raja je imala nešto manje tereta prema spahiji (plaćala je manji iznos novčane rente-resmi čift) i prema državi (nije plaćala džiziju-glavarinu), pri čemu su kadkada, od XVIII stoljeća redovno, skoro svi muslimani bez obzira na stalešku pripadnost morali da vrše vojnu službu u korist sultana. No bez obzira na to, kao i bez obzira na činjenicu što su svi muslimani pripadali istom kulturnom krugu i zadugo jednako usvajali osmansku državnu ideju postojale su značajne klasne razlike i suprotnosti između muslimana spahija i kasnije čiflukašahibije i raje (čifčija), a naročito između ovih posljednjih i nosioca državne vlasti (vojvoda, subaša, mutevelija, ajana, kapetana, kadija, muftija, paša i dr.) također najčešće domaćih ljudi. Te klasne suprotnosti klasna mržnja i sukobi rasli su uporedo sa pojavom sužavanja različitih poreskih i drugih povlastica raje sa pojavom procesa čiflučenja i zloupotreba pri vršenju vlasti od strane domaćih nosilaca vlasti u službi sultana. Ti sukobi su se javljali u raznim vidovima da bi zavisno od stepena nasilja i zloupotreba prerastali u manje buntove pa čak i u muslimanske seljačke bune širokih razmjera kroz koje se ispoljavao oštar vid klasne borbe među domaćim muslimanima.

Poseban uticaj na život muslimana u Albaniji i Bosni imala je janjičarska organizacija. Prije svega značajnu ulogu u njenom uticaju na muslimansko stanovništvo odigrala je činjenica da je onim stanovnicima Bosne i Albanije koji su primili islam bila data povlastica da šalju svoje sinove u sultanski dvorski podmladak (adžam-i oglan) po sistemu janjičarske regrutacije (devširme).

Školovanjem u Carigradu jedan broj tih mladića uspeo se do vrhova osmanske društvene i vojno birokratske ljestvice. Znatan broj takvih pojedinaca zauzimao je visoke vojno-upravne položaje u sandžacima, pašalucima i u samom Carigradu. Putem ustanove adžam-i oglan jedan broj Bosanaca i Albanaca se formirao u okviru duhovnog muslimanskog reda (ulema) iz kojeg je ponikao veći broj istaknutih muslimanskih pravnika (kadija, muftija), profesora (muderisa), tumača Kur'ana i Hadise (vaiza), kao i vrlo uglednih pjesnika i islamskih filozofa. Većina od njih nije zaboravljala na svoj rodni kraj već je podizanjem muslimanskih sakralnih i komunalnih objekata u mjestima iz kojih su poticali, kao i neposrednim službovanjem u svom zavičaju vršila snažan uticaj na učvršćivanje orijentalno muslimanske kulture i civilizacije.

Što se tiče samih janjičara kao vojnika, oni se rano javljaju u pojedinim gradovima Bosne i Albanije u sastavu mjesnih gradskih posada pod nazivom yerli i kulu. Na početku su oni, kao i njihovi staleški drugovi u ostalim provincijama Carstva, bili izolovani od ostalog gradskog stanovništva, ali će kasnije, tokom XVII i XVIII stoleća prodirati u gradsku privredu (zanatstvo i trgovinu) i igrati značajnu ulogu u političkom životu gradova, te vršiti snažan uticaj na politizaciju muslimanskog seljačkog stanovništva u XVIII stoljeću. Polazeći od nekih privilegija janjičara u čije redove se postepeno, u XVIII stoljeću vrlo intenzivno, svrstalo skoro svo gradsko muslimansko stanovništvo, i muslimani seljaci su nastojali da se iz određenih razloga janjičariziraju (da postanu npr. u Bosni tzv. baše), kako bi se oslobodili od teških državnih nameta, na prvom mjestu od nameta ustanovljenog u prvim decenijama XVIII stoljeća u korist sandžakbega i provincijskih vezira pod nazivom imdâd-i hazârîye i imdâd-i seferîye. Nije onda čudo što u izvjesnim pobunama protiv zulumčara iz redova osmanske vojno-upravne hijerarhije svi ovi slojevi nastupaju često zajedno, boreći se za poboljšanje svog vrlo mizernog položaja. Te pojave su evidentne kako u XVII tako još više u XVIII stoljeću, pa i kasnije.

Sasvim drukčiji bio je put kretanja gornjih slojeva domaćeg muslimanskog stanovništva, a naročito onih slojeva koji su imali značajan udio u vlasti. Veći broj sitnih spahija je vremenom siromašio i po svom položaju približavao se seljacima koji su se izdržavali svojim radom. U tu kategoriju ljudi svrstavali su se i mnogi čuvari (neferi) u tvrđavama na granici. Jedan broj spahija, janjičarskih starješina, bogatijih trgovaca i zanatlija, lokalnih predstavnika vlasti i sudstva (vojvode, subaše, dizdari, kadije, muftije i dr.) uspio je da očuva ili još više da učvrsti svoj materijalni položaj u tzv. procesu čiflucenja koji se odvijao u znaku gomilanja seljačke zemlje u posjedu ovih neproizvođačkih slojeva. Taj posjed se naziva čifluk. Na toj osnovi nastajala je nova muslimanska posjednička klasa, čiji pripadnici su se nazivali čifluk-sahibije (ashabi alaka), koja je na različite načine (kupovinom, otimanjem, uzurpacijom, zalogom) stekla posjed seljačka zemlja (reâya emlak ve erâzi-baština, čifluk), pretvarajući seljake u svoju radnu snagu, u svoje kmetove (čifčije) lišene zemljišne svojine

i obavezne da novim gospodarima daju povećane iznose naturalne rente (polovinu, trećinu, četvrtinu ili petinu), a u nekim slučajevima čak i da im kuluče. Kada, kojim tempom i kojim sve načinima se odvijao ovaj proces u pojedinim krajevima stvar je konkretnog naučnog istraživanja i konkretne naučne analize. Skrećem na ovom mjestu pažnju na potrebu da se naročito ispita nastajanje i oblikovanje ovog procesa u onim krajevima koji su bili predmet jačih migracija stanovništva, kao što je bio npr. slučaj kod nas, sa Kosovom. Poznato je da se masovno naseljavanje albanskog stanovništva na Kosovo i dalje javlja upravo u vrijeme snažnog procesa raspadanja timarskog sistema i intenzivnog zamaha procesa čiflučenja. Tu je konkretno potrebno utvrditi u uslovima koga režima, timarskog ili čiflučkog, ili u uslovima oba, se odvijao proces te migracije, da bi se na taj način odredio kakav je tada i kasnije bio ekonomsko-društveni položaj tog stanovništva.

U stvaranju krupnih zemljišnih posjeda (čifluka) najviše udjela imali su oni pojedinci iz gornjih slojeva muslimanskog stanovništva koji su u svojim rukama držali pozicije lokalne i još više provincijske vlasti. Vršeci vlast, takvi su pojedinci još ranije imali mogućnost da svoje bogatstvo povećavaju, između ostalog, i zloupotrebama u manipulisanju timarskim posjedima, a naročito seljačkom zemljom. Ta je mogućnost rasla proporcionalno padanju autoriteta centralne vlasti u provincijama, a naročito od vremena kada su velikaši u provincijama počeli da preuzimaju skoro svu vlast u kadilucima i pašalucima vršeci poslove ajanske funkcije (ajanluka).

Kao upravno-pravna funkcija u kadilucima, a kasnije i šire (u više kadiluka ili čak u okvirima nekadašnjih sandžaka od kojih su pojedinci stvarali svoje pašaluke), ajanluk se pojavio na čitavom području Carstva (a u Anadoliji i Rumeliji) u prvim decenijama XVIII stoljeća kao rezultat raspadanja klasičnih osmanskih ustanova i potrebe da se sačuva osmanska vlast u provincijama osloncem na najistaknutije, najbogatije i najuglednije pojedince muslimanskog stanovništva za koje se u starijim osmanskim izvorima sreće opšti naziv 'ayân-i vilâyet (provincijski velikaši). Ajanluk se ispoljavao u pravu njegovih nosilaca (ajana, derebeja i ponegdje paša) da posredstvom suda (kadije) razrezuju i ubiru raznovrsne državne poreze, na prvom mjestu porez imdad-i haziye u korist sandžakbega i provincijskih vezira, u vršenju obezbjeđenja javnog reda i mira u svom djelokrugu, u mobilizaciji muslimana (kasnije ponegdje i hrišćana) u vojsku (nefir-i am) itd. Kao takav, ajanluk je predstavljao instrument u rukama najutičajnijih velikaša u provincijama za njihovo bogaćenje, za izuzetno učvršćivanje njihovog društvenog položaja i političke moći. Zloupotrebjavajući svoju, skoro ni od koga kontrolisanu vlast, ajani nameću stanovništvu (hrišćanskoj raji i muslimanskoj sirotinji) višestruke terete. Stoga oni često dolaze u otvoren sukob sa poreskim obveznicima, među kojima je bio i izvjestan broj sitnih spahija i siromašnog gradskog muslimanskog stanovništva, i izazivaju protiv sebe snažan revolt i otpor u prvom redu seljaka mu-

slimana. Takav otpor se najčešće javlja u krajevima gdje je muslimansko stanovništvo bilo brojnije, koje je još uz to bilo opterećeno često vojnom obavezom u korist osmanske države, kao što je npr. bio slučaj u Bosni. Na drugoj strani, unosnost ajanske funkcije izazvala je otvorene sukobe velikaša za ajanluk. Iz tih sukoba su kao pobjednici najčešće izlazili oni velikaši koji su imali najviše novca da potkupljivanjem namjesnika provincija ili čak velikog vezira u Carigradu dođu u posjed ajanluku.

Koristeći teškoće u koje je centralna vlast zapadala u vrijeme ratova koje su Osmanlije vodili sa Rusijom i Austrijom u drugoj polovini XVIII stoljeća ajani se još više osiljavaju. Mnogi od njih se ne zadovoljavaju postignutim pozicijama vlasti u kadilucima već nastoje da prošire svoj uticaj na više kadiluka, a najjači među njima i na čitave sandžake koje pretvaraju u svoje nasljedne pašaluke. Svi oni istovremeno nastoje da stečene pozicije učine nasljednim u svojim porodicama u čemu mnogi uspijevaju, naročito u Bosni, gdje su ajanluk u većem broju kadiluka vršili nasljedni kapetani, kao i u dijelovima Albanije gdje su neke porodice zagospodarile čitavim oblastima kao svojim nasljednim (odžakluk) pašalucima (Bušatlije, Tepelene i dr.).

Ajani su težili da postanu potpuni gospodari na svojim područjima, a prije svega da postignu maksimalni udio u participaciji u raznim državnim dažbinama što je bilo moguće postići samo putem vršenja vlasti. U toj stvari su se interesi ajana sudarali sa interesima centralne osmanske vlasti. Smisao čitave borbe ajana i nasljednih paša za obezbeđenje nasljednog držanja vlasti u kadilucima, ili pašalucima, osnivao se upravo na toj privlačnoj stvari. Jer, onaj ko je imao vlast u kadiluku ili pašaluku, taj je imao i mogućnost svestranog izrabljivanja podanika (hrišćanske i muslimanske raje). Kao takvo, ajanstvo se pokazivalo kao jedna od najopasnijih pojava po jedinstvo i stabilnost osmanske države koncem XVIII i u prvim decenijama XIX stoljeća, pa je za centralnu vlast njegovo uništenje predstavljalo pitanje života i smrti. To je moralo neminovno dovesti do sudara između sultana i neposlušnih i osionih ajana i paša, sudara koji se na kraju završavao porazom ovih posljednjih čak i onda kada su pojedine paše i ajani, ili u Bosni kapetani, imali na raspoloženju čitave ordije sa kojima su u više mahova nanosili poraze snagama sultana. O tome najrječitije svjedoče primjeri obračuna sultana Mahmuta II sa krupnim albanskim velikašima Tepelenama, Bušatlijama i dr., odnosno sa bosanskim kapetanima na čelu sa Husejin-kapetanom Gradašćevićem. Postavlja se pitanje zašto je to tako bilo? Mislim da odgovor na ovo pitanje treba tražiti u činjenici da se u tim sukobima radilo o sukobu koji se odvijao u okvirima samog sistema, tojest velikaši se nisu borili za promjenu ekonomsko-društvenih odnosa koji su se do tada razvili u osmanskoj državi već za obezbeđenje boljih pozicija za sebe u tim okvirima, uz nominalno priznavanje vrhovnog sultanovog suvereniteta i uz očuvanje jedinstva osmanske države. Takva orijentacija za podanike (naročito za raju) nije značila nikakvo ozbiljnije poboljšanje materijalnog i društveno-

-političkog položaja, radi čega nije mogla imati ni neke ozbiljnije podrške sa te strane. Prema tome, teško se može reći da su sukobi albanskih i bosanskih velikaša sa sultanom, iako su u sebi sadržavali izvjesne elemente borbe za domaću posebnost i autonomiju, imali vid borbe za promjenu društveno-političkog stanja na bolje, odnosno vid borbe za socijalno i nacionalno oslobođenje njihovih zemljaka u onom smislu u kome se odvijao u to doba sukob Crnogoraca, Srba i Grka sa osmanskim društveno-političkim sistemom i osmanskom državom kao takvom. Do takvog sukoba na albanskim prostorima doći će tek kasnije pod uticajem pojave buržoaskih odnosa u osmanskoj državi i u tim okvirima pojave nacionalne buržoazije koja će početi da se bori za vlastitu državnost. U Bosni je taj proces prekinut austro-ugarskom okupacijom 1878. godine.

LITERATURA

Akçura Yusuf: *Osmanlı devletin in dağılma devri (XVIII ve XIX asırlarda)*, Istanbul 1940; Babinger Franz: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927; Bastajić Konstantin: *Timarsko vlasništvo*, Zagreb 1958; Bašagić Safvet-beg: *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb 1931; Cyprien Robert: *Die Slawenen der Türkei, nämlich Serbier, Montenegriener, Bosniaken, Albanesen und Bulgaren*, Stuttgart 1851; Đurđev Branislav: *O vojnicima*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu (GZM), Sarajevo 1947 (n.s. br. II); Đurđev B.: *O knezovima pod turskom upravom*, Istorijski časopis Istor. instituta SAN, I, Beograd 1948; Đurđev B.: *Hrišćani spašije u severnoj Srbiji u XV veku*, Godišnjak istor. dr. Bosne i Hercegovine, IV, Sarajevo 1952; Đurđev B.: *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Sarajevo 1953; Đurđev B.: *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964; Filipović Nedim: *Pogled na osmanski feudalizam*, Godišnjak istor. dr. BiH, IV, Sarajevo 1952; Handžić A.: *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI v.*, JIC, 1—2, 1974; Kreševljaković Hamdija: *Husein kapetan Gradašćević Zmaj od Bosne*, Sarajevo 1931; Kreševljaković H.: *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954; Miller A. F.: *Mustafa-paša Bajraktar (Otomanska imperija v naćale XIX veka)*, Moskva-Lenjingrad 1947; Karal E. Ziya: *Osmanlı tarihi*, V—VI, Ankara 1947; Mušić Omer: *Minhagunn-nizam fi dini-l-islam od Muhameda Prozorca*, Prilozi za orijentalnu filologiju, V, Sarajevo 1955; Mujezinović M.: *Mula Mustafa Ševki Bašeskija*, Ljetopis (1746—1804), Sarajevo 1968; Kaleši Hasan: *Tri vakufnami na Kaćanikli Mehmed-paša*, Institut za nacionalna istorija Skopje 1958; Kaleši H.: *Veliki vezir Kodža Sinan-paša*, P.o Gjurmime albanologjike 2, Priština 1965; Kaleši H.: *Arnaut edebiyatında türk etkileri*, *Türk dil kurultayı* 1963, Ankara Turk tarih kurumu 1964; Kaleši H.: *The importance of turkish influence upon Word formation in Albanien*, *Balkanika* II, 1971; Kaleši H.: *Kosovo pod turskom vlašću (Spomenici islamske arhitekture i orijentalni rukopisi, književnici sa Kosova koji su pisali na orijentalnim jezicima)*, Iz knjižice: *Kosovo nekad i sad*; Novaković Stojan: *Tursko carstvo pred prvi srpski ustanak*, Beograd 1906; Pavlović Dragoljub: *Pokreti u Bosni i Albaniji protiv reformama Mahmuta II*, Beograd 1913; Rizaj Skender: *Rudarstvo Kosova i susjednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968; Rosen G.: *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform in Jahre 1826 bis zum Parieser Tractat vom Jahre 1856*, Leipzig 1866; Sax Carl Ritter von: *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des XIX Jahrhunderts und die Pha-*

se der „orientalischen Frage“ bis auf die Gegenwart, Wien 1908; Sućeska Avdo: *Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo 1959; Sućeska A.: *Taksit* (prilog proučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama za vrijeme Turaka), Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, VIII, Sarajevo 1960; Sućeska A.: *O nastanku čifluka u našim zemljama*, Godišnjak dr. istor. BiH, XVI, Sarajevo 1965; Sućeska A.: *O državno-pravnom položaju Poljica pod turskom vlašću*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, XVII, br. 3—4, Zagreb 1967; Sućeska A.: *Die Entwicklung der Besteuerung durch die Avârîz-i divaniye und die Tekâl if-i 'örfiye im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts*, Südost-Forschungen XVII, München 1968; Sućeska A.: *Neke osobenosti krivičnog prava u jugoslovenskim zemljama za vrijeme Turaka*, Zbornik „Običajno pravo i samouprave na Balkanu i susednim zemljama“—Balkanološki institut SANU, Beograd 174; Sućeska A.: *Položaj bosanskih Muslimana u osmanskoj državi*, Pregled br. 5, Sarajevo 1964; Sućeska A.: *Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*, Istorijski institut u Beogradu, Zbornik radova, br. 1, Beograd 1976; Sućeska A.: *Ajani* (prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka), Naučno društvo BiH, Sarajevo 1965; Stojanovski Aleksandar: *Dervendžiztvo vo Makedonija*, Institut za nacionalna istorija, Skopje 1974; Stojanovski A.: *Za karakterot i vlijanijeto na osmanskoto vladanje vo jugoslovenskite zemji od XV do XVI vek*, Glasnik instituta za nacionalna istorija Skopje, XX, br. 1, Skopje 1976; Šabanović Hazim: *Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699*, Godišnjak istor. dr. BiH, IV, Sarajevo 1952; Šabanović H.: *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo 1973; Vasić Milan: *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967; Uzunçarşılı I. Hakki: *Osmanlı tarihi*, I—IV, Ankara 1948—1956; Uzunçarşılı I. H.: *Osmanlı Devleti teşkilatından Kapukulu ocakları*, I—II, Ankara 1943—4; Uzunçarşılı I. H.: *Osmanlı Devletinin Merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948; Uzunçarşılı I. H.: *Meşhur Rumeli ayanlarından Tirsiniikli Ismail, Yilik oğlu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa-paşa*, Istanbul 1942; Inalđžik Halil: *Osmansko carstvo*, Beograd 1974.

Prof. dr Avdo Sućeska

LE CADRE GÉNÉRAL DANS LEQUEL S'EST DÉVELOPPÉE LA VIE ÉCONOMIQUE ET SOCIALE DE NOS PEUPLES ET NATIONALITÉS SOUS LA DOMINATION OTTOMANE

Résumé

L'histoire des peuples des Balkans, par conséquent celles des peuples et des nationalités de la Yougoslavie aussi, qui étaient sous la domination ottomane, est caractérisée par des spécificités importantes. Ces spécificités se sont produites et développées dans le cadre d'un État dont le système avait ses propres caractéristiques générales, qui se sont manifestées sur tout le territoire de l'empire, mais elles sont plus évidentes en Anatolie et dans les parties européennes l'empire ottoman, parce que dans les parties mentionnées ci-dessus était établi le féodalisme ottoman connu sous la dénomination du système tymare-spahi.

Le féodalisme ottoman sous la forme du système tymare-spahi n'était pas établi sous la forme rigide qui aurait rendu impossible l'inclusion dans son cadre de certaines régions conquises. Dans son établissement ou s'est rendu compte des spécificités de ces régions afin d'atteindre le but de leur meilleure exploitation de la part des Ottomans.

Or, en établissant leur système, les Ottomans tenaient bien compte des possibilités, des caractéristiques géopolitiques et d'autres caractéristiques du pays ou des régions, et y appliquaient les formes de leur système qui convenaient le mieux.